

De sturende kracht van werkwoordstijden

*Een vergelijking tussen de gebruiksmogelijkheden
van het Nederlandse imperfectum en perfectum*

Door: C.C. Bouwmans BA (s0982962)
Begeleider: Dr. G.J. Rutten
Tweede lezers: B.F. Beekhuizen MA en Dr. R.J.U. Boogaart
Datum: juni 2015

Masterscriptie Geesteswetenschappen
Master Neerlandistiek: Nederlandse taalkunde
(Specialisatiethema: de sturende kracht van taal)
Universiteit Leiden

Dankwoord

Mijn dank gaat uit naar Ronny Boogaart, die me inspiratie en nuttige feedback gegeven heeft met betrekking tot mijn literatuuronderzoek. Minstens zoveel dank ben ik verschuldigd aan Gijsbert Rutten, die direct voor me klaarstond toen ik een vervangende begeleider nodig had. Aan Ivo Bouwmans veel dank voor zijn programmeerhulp. Daarmee werd de verwerking van de resultaten een stuk vergemakkelijkt. En tot slot natuurlijk dank aan de 203 respondenten die bereid waren deel te nemen aan mijn onderzoek, en met name aan hen die de weblink naar mijn onderzoek binnen hun netwerk hebben verspreid.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
DEEL 1. Literatuuronderzoek	9
2. Inleiding op het eerste deel	11
2.1 <i>Traditionele indeling van de werkwoordstijden</i>	11
2.2 <i>Het perfectum en het imperfectum</i>	12
3. Het imperfectum	14
3.1 <i>Inleiding</i>	14
3.2 <i>De temporele functie</i>	14
3.3 <i>Een andere kijk op tegenwoordig en verleden</i>	16
3.5 <i>Modaliteit</i>	18
3.6 <i>Conclusie</i>	19
4. Het perfectum	21
4.1 <i>Inleiding</i>	21
4.2 <i>De aspectuele functie</i>	21
4.3 <i>De aard van het probleem</i>	22
4.4 <i>Een nieuwe benadering</i>	24
4.5 <i>Conclusie</i>	26
5. Verschillen in de ANS nader besproken	27
5.1 <i>Algemene verschillen perfectum en het imperfectum</i>	27
5.2 <i>Incidenteel gebeuren versus onbepaalde duur</i>	29
5.3 <i>Wel of niet gekoppeld aan een bepaald moment</i>	30
5.4 <i>Wel of niet van belang op het spreekmoment</i>	31
5.6 <i>Conclusie</i>	34
6. Conclusie en hypothesen	36
6.1 <i>Inleiding</i>	36
6.2 <i>De hoofdfuncties van de werkwoordstijden</i>	36
6.3 <i>Het perfectum en het imperfectum</i>	36
6.4 <i>Terminologie</i>	37
DEEL 2. Empirisch onderzoek	39
7. Inleiding op het tweede deel	41
8. Responsanalyse: methode	44
8.1 <i>Opzet onderzoek</i>	44
8.2 <i>Verwerking van de resultaten</i>	45
8.2.1 <i>Resultaten categoriseren</i>	45
8.2.2 <i>Verwachtingen op basis van de hypothesen</i>	47
8.2.3 <i>Statistische significantie</i>	48

9. Responsanalyse: resultaten	49
9.1 Inleiding	49
9.2 Inhoudscategorieën	49
9.2.1 Resultaten voor het imperfectum	49
9.3.2 Resultaten voor het perfectum	50
9.3 Werkwoordstijden	51
9.4 De sturende invloed van woordbetekenissen	51
9.4.1 Toestanden in plaats van gebeurtenissen	51
9.4.2 Sturende inhoud	53
9.4.3 Sturend beginwoord vervolgzin	55
10. Responsanalyse: conclusie	57
11. Corpusanalyse: methode	58
12. Corpusanalyse: resultaten	60
12.1 Inleiding	60
12.2 Werkwoordgebruik wanneer het imperfectum overheerst	61
12.3 Verhalen waarin voornamelijk het perfectum gebruikt wordt	64
12.4 Verhalen waarin alleen het imperfectum gebruikt wordt	66
12.5 Bijzonder perfectum?	68
13. Corpusanalyse: conclusie	69
14. Adviezen voor herschrijving van de ANS	70
14.1 Inleiding	70
14.2 De drie hoofdfuncties van de werkwoordstijden herzien	71
14.3 Focus op werking en focus op resultaat	71
14.4 Voorgrond en achtergrond	72
Literatuur	73
Bijlagen	75
A. Responsanalyse	75
A.1 Uitleg bij de codering van de vervolgzinnen	75
A.2 Resultatentabellen	76
B. Corpusanalyse	86
B.1 Uitleg bij de codering van de zinsdelen	86
B.2 Werkwoordstijden in de weekendverhalen	87

1. Inleiding

Een 'echte' zin bevat een persoonsvorm. Zonder werkwoord is een zin meer een soort bijstelling, maar dan met een punt in plaats van een komma. Zoals hier. Werkwoorden brengen leven in de brouwerij, ze kunnen een stilstaand beeld in beweging brengen, of juist aangeven dat er geen beweging is: de vaas valt/de vaas staat.

Maar het is niet alleen de betekenis van het werkwoord die bijdraagt aan de totale betekenis van de zin. Het gezegde in de zin heeft altijd een *vorm*, waarbij de persoonsvorm staat in een *tijd* (tegenwoordig of verleden). De term *werkwoordstijd* doet vermoeden dat er met het werkwoord uitdrukking gegeven wordt aan de 'tijd' waarop of waarin een bepaalde gebeurtenis plaatsvond: een verleden tijd zoals *maakte* drukt uit dat 'het maken' plaatsvond in het verleden, terwijl de tegenwoordige tijd *maak* zich in het heden afspeelt. Maar het zal blijken dat het zo eenvoudig niet ligt.

Dit onderzoek wil aansluiten bij het ANS-project dat in september 2015 van start gaat. Onderzoekers van verschillende universiteiten in Nederland en België (Leiden, Nijmegen, Gent en Leuven) zullen met steun van de Nederlandse Taalunie werken aan een update van de tweede editie van de Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS) (Haeseryn et al. 1997). In Leiden zal een belangrijk deel van de inhoudelijke herzieningen verzorgd worden. In deze scriptie wil ik een voorzet geven voor herziening van de ANS met betrekking tot het gedeelte over de werkwoordstijden, en dan met name de hoofdstukken die gaan over wat er uitgedrukt wordt met behulp van een werkwoordstijd. Dus: welke betekenis/functie wordt er precies toegekend aan een bepaalde werkwoordsvorm?

In dit onderzoek vergelijk ik de werkwoordstijden imperfectum en perfectum: *ik danste* en *ik heb gedanst*. Deze twee werkwoordstijden zijn met name interessant omdat ze naast elkaar gebruikt worden in teksten en gesprekken over het verleden, zonder dat direct duidelijk is wanneer voor de ene of voor de andere vorm gekozen wordt. Wat zijn de theorieën over de verschillen in gebruiksmogelijkheden? En kloppen die met wat taalgebruikers in de praktijk doen?

De ANS behandelt nauwelijks achterliggende theorie met betrekking tot hoe taal precies in elkaar zit: 'aangezien de ANS een grammatica is met een praktisch doel, ontbreken de meeste moderne theoretische termen, beschouwingen van zuiver theoretische aard, evenals beschouwingen over de historische ontwikkeling van de taal. Dat wil niet zeggen dat de redactie niet haar voordeel heeft gedaan met moderne studies van theoretisch-taalkundige aard; er is echter consequent gestreefd de neerslag daarvan zoveel mogelijk algemeen begrijpelijk te houden' (Haeseryn et al. 1997, 5-6).

Mijn doel is om met behulp van theorie tot een beter inzicht te komen over de gebruiksmogelijkheden van de werkwoordstijden om te komen tot concrete hypotheses over

deze mogelijkheden. Ik baseer me in mijn literatuuronderzoek niet zozeer op nieuwere literatuur, want die is er nauwelijks.¹ Wel is er literatuur die verschenen is in dezelfde periode als de ANS, waarin andere visies gepresenteerd worden dan in de ANS.

In de inleiding van de ANS wordt gezegd: 'Het *hedendaagse Nederlands* dat de ANS wil beschrijven, is te omschrijven als: het Nederlands dat in mondelinge en schriftelijke communicatie gebruikt wordt aan het eind van de twintigste eeuw' (Haeseryn et al. 1997, 16). Aangezien het doel van dit onderzoek is tot een advies te komen met betrekking tot herschrijving van de ANS, is het nuttig om op dit punt aan te sluiten bij de ANS. Onderzoek dat tot nu toe gedaan is met betrekking tot het toepassen van theorie over werkwoordstijden, is alleen gedaan binnen literaire genres (zoals Daalder en Verhagen 1993; Clement 1997). Om tot een concreet advies te kunnen komen, is het dan ook nodig verder onderzoek te doen. Daarom doe ik naast literatuuronderzoek een empirisch onderzoek waarbij de hypothesen die uit het literatuuronderzoek voortgekomen zijn, getest worden.

Het eerste deel van deze scriptie bestaat uit het literatuuronderzoek. Hoofdstuk 2 geeft een inleiding op dit deel, waarin de traditionele indeling van de werkwoordstijden aan bod komt inclusief het betekenisverschil dat door de ANS wordt onderscheiden voor het imperfectum en het perfectum. Hoofdstuk 3 gaat nader in op het imperfectum, hoofdstuk 4 op het perfectum. Beide hoofdstukken bespreken onderdelen uit de ANS en presenteren een andere kijk op de werkwoordstijden. In hoofdstuk 5 wordt ingezoomd op een aantal verschillen die de ANS constateert voor het imperfectum en het perfectum en geef ik mijn visie hierop. In hoofdstuk 6 worden conclusies getrokken uit de voorgaande hoofdstukken en op basis daarvan wordt een hypothese opgesteld over het verschil tussen de werkwoordstijden.

In het tweede deel van dit onderzoek ga ik vervolgens de hypothesen die naar voren zijn gekomen uit het literatuuronderzoek empirisch testen. Dit doe ik aan de hand van twee verschillende methodes: een responsanalyse en een corpusonderzoek. Hoofdstuk 7 geeft een inleiding op dit deel, waarna hoofdstuk 8 tot en met 10 respectievelijk de methode, resultaten en conclusies van de responsanalyse bespreken. Hoofdstuk 11 tot en met 13 geven de methode, resultaten en conclusies van het corpusonderzoek. Tot slot geef ik in hoofdstuk 14 concrete adviezen voor de herziening van de ANS.

¹ De nieuwste grammatica van het Nederlands is die van Broekhuis, Corver en Vos (gedeelte over werkwoordsvormen: deel 1 en 2: 2015; deel 3: nog te verschijnen). Hierin wordt echter een invalshoek gehanteerd die afwijkt van de andere hier gebruikte literatuur en die ook zou leiden tot andere onderzoeksvragen en -methoden. Het werk is hier dan ook niet gebruikt, maar zou zeker interessant zijn als uitgangspunt voor ander onderzoek.

DEEL 1. Literatuuronderzoek

2. Inleiding op het eerste deel

2.1 Traditionele indeling van de werkwoordstijden

Traditioneel worden de werkwoordstijden ingedeeld zoals te zien is in tabel 1 (overgenomen uit Hasereyn 1997, 70). De afkortingen die in het schema gebruikt worden, staan respectievelijk voor 'onvoltooid'/'voltooid', 'tegenwoordig'/'verleden' en 'tijd'. Bij het futurum is een extra 't' als de een-na-laatste letter toegevoegd die 'toekomstige' aanduidt. De toekomstige tijden worden in deze scriptie verder buiten beschouwing gelaten.

TABEL 1. TRADITIONELE INDELING VAN DE WERKWOORDSTIJDEN

TEMPUS (WERKWOORDSTIJD)	VERVOEGDE VORM (hoofdwerkwoord of hulpwerkwoord van tijd)	HULP- WERKWOORD VAN TIJD (<i>hebben/zijn</i>)	HOOFD- WERKWOORD
PRESENS			
presens (o.t.t.)	<i>ik werk</i>	-	-
perfectum (v.t.t.)	<i>ik heb</i>	-	<i>gewerkt</i>
futurum (o.t.t.t.)	<i>ik zal</i>	-	<i>werken</i>
futurum exactum (v.t.t.t.)	<i>ik zal</i>	<i>hebben</i>	<i>gewerkt</i>
IMPERFECTUM			
imperfectum (o.v.t.)	<i>ik werkte</i>	-	-
plusquamperfectum (v.v.t.)	<i>ik had</i>	-	<i>gewerkt</i>
futurum praeteriti (o.v.t.t.)	<i>ik zou</i>	-	<i>werken</i>
futurum exactum praeteriti (v.v.t.t.)	<i>ik zou</i>	<i>hebben</i>	<i>gewerkt</i>

Bovengenoemde afkortingen zijn richtinggevend voor de indeling van de werkwoordstijden; iedere mogelijke combinatie levert een andere werkwoordstijd op. Het onderscheid tussen 'tegenwoordig' en 'verleden' komt tot uitdrukking in de persoonsvorm, dat tussen 'voltooid' en 'onvoltooid' wordt gekenmerkt door de aan- of afwezigheid van een hulpwerkwoord van tijd. Er zijn dus twee tegenstellingen die de verschillende werkwoordstijden onderscheiden naar hun vorm. In de werkwoordsvormen zijn altijd beide elementen aanwezig: een werkwoordsvorm is tegenwoordig of verleden én onvoltooid of voltooid. Dit levert de indeling op die te zien is in tabel 2 (overgenomen uit Haeseryn et al. 1997, 112).

TABEL 2. DE TEGENSTELLINGEN BIJ DE WERKWOORDSTIJDEN

	TEGENWOORDIG	VERLEDEN
ONVOLTOOID	presens (o.t.t.) <i>ik werk</i>	imperfectum (o.v.t.) <i>ik werkte</i>
VOLTOOID	perfectum (v.t.t.) <i>ik heb gewerkt</i>	plusquamperfectum (v.v.t.) <i>ik had gewerkt</i>

Aan beide tegenstellingen wordt ook een betekenisverschil gekoppeld. De tegenstelling tussen 'tegenwoordig' en 'verleden' wordt in de ANS omschreven als een tegenstelling tussen 'dichtbij' en 'veraf' ten opzichte van het spreekmoment. Dat wil zeggen dat een zin in de tegenwoordige tijd 'dicht bij het spreekmoment' ligt en een zin in de verleden tijd is 'niet dicht bij, verder verwijderd van het spreekmoment' (Haeseryn et al. 1997, 112-113). Zo ligt *hij loopt naar de bakker* dicht bij het spreekmoment, terwijl *hij liep naar de bakker* verder van het spreekmoment verwijderd is.

De tweede tegenstelling gaat aldus de ANS over 'afgesloten' en 'niet afgesloten': 'Voltooid wil zeggen dat de spreker een bepaald punt in gedachten heeft terwijl het gebeuren waarover hij spreekt in zijn geheel plaatsvond of -vindt vóór dat punt. Onvoltooid betekent dat het gebeuren plaatsvond of -vindt overlappend met dat punt'² (Haeseryn et al. 1997, 112). *Hij loopt naar de bakker* is dan niet afgesloten, *hij is naar de bakker gelopen* wel.

2.2 Het perfectum en het imperfectum

De twee werkwoordstijden waarop deze scriptie verder zal inzoomen, zijn het perfectum (de voltooid tegenwoordige tijd) en het imperfectum (de onvoltooid verleden tijd). Deze twee tijden staan in tabel 2 in diagonale oppositie tot elkaar. Dit betekent dat zowel de tegenstelling tussen tegenwoordig en verleden als die tussen voltooid en onvoltooid tot uitdrukking komt in het verschil tussen deze werkwoordstijden. Op basis van de tabel komen we tot de volgende karakteristieken voor de werkwoordstijden:

perfectum: afgesloten; dichtbij het spreekmoment

imperfectum: niet afgesloten; verder weg van het spreekmoment

Om tot een goede karakterisering te komen voor beide werkwoordstijden, begin ik bij de bespreking van het imperfectum (hoofdstuk 3). Ik maak daarbij niet direct een vergelijking met het perfectum, maar bekijk eerst het verschil tussen het presens en het imperfectum. Bij de bespreking van het perfectum (hoofdstuk 4) zal vervolgens al wel een vergelijking tussen het

² Dit punt, later in de ANS referentiepunt genoemd, wordt nader besproken in hoofdstuk 3.

imperfectum en het perfectum aan bod komen. Gaandeweg komen ook de drie hoofdfuncties aan bod die de ANS aan de werkwoordstijden toeschrijft: de temporele, de aspectuele en de modale functie. Pas in hoofdstuk 5 bespreek ik de vergelijking die in de ANS gemaakt wordt tussen de gebruiksmogelijkheden van het perfectum en het imperfectum. Hoofdstuk 6 presenteert conclusies.

3. Het imperfectum

3.1 Inleiding

Het gedeelte in de ANS waar het imperfectum besproken wordt, gaat in op de volgende gebruiksmogelijkheden van deze werkwoordstijd: de werkwoordstijd geeft een gebeuren aan dat plaatsvindt voor het spreekmoment (temporele functie) of de werkwoordstijd heeft een modale functie (Haeseryn et al. 1997, 127-128). Bij de temporele functie wordt ook een vergelijking gemaakt met het perfectum, maar deze vergelijking wordt hier buiten beschouwing gelaten en komt in hoofdstuk 5 aan bod.

Zoals besproken in het vorige hoofdstuk, is het imperfectum de onvoltooid verleden tijd. Om tot een goede karakterisering te komen van de betekenis die deze werkwoordsvorm in een zin kan inbrengen, is het nodig de noties 'tegenwoordig' en 'verleden' nader onder te loep te nemen. In paragraaf 3.2 bespreek ik de visie die de ANS geeft op de notie 'temporele functie'. Paragraaf 3.3 presenteert een voorstel voor wijziging van deze visie en in 3.4 ga ik in op de modale functie van de werkwoordstijden. In paragraaf 3.5 trek ik een aantal conclusies over het imperfectum.

3.2 De temporele functie

De temporele functie is een van de drie hoofdfuncties die de ANS onderscheidt. Deze functie wordt als volgt kort samengevat: 'de werkwoordsvorm drukt de verhouding tussen werking en spreekmoment uit' (Haeseryn et al. 1997, 114). Dat wil zeggen dat het moment waarop datgene wat met het werkwoord uitgedrukt wordt (de 'werking') op een lineaire tijdlijn geplaatst kan worden samen met het spreekmoment. De werking kan voor, op of na het spreekmoment gesitueerd worden.

Naast het spreekmoment (S) en het moment van de werking (W), wordt ook nog een 'referentiepunt' (R) op de tijdlijn aangebracht (dit is het punt dat in 2.2 al kort genoemd werd). Dit punt duidt een moment op de tijdlijn aan dat de spreker in gedachte heeft als punt ten opzichte waarvan het gebeuren beschouwd wordt. Met behulp van het bijwoord *nu* of *toen* kan dit punt expliciet gemaakt worden. Dit levert bijvoorbeeld de volgende mogelijkheden op:

(1) Jan vertrekt (nu).

R

S

W

vertrekt

(2) Jan is (nu) vertrokken.

R

S

W

is

(3) Jan vertrok (toen).

R

S

W

vertrok

Zo'n tijdlijn klinkt eenvoudig, maar eigenlijk is het idee dat een werkwoordsvorm een bepaalde *tijd* aangeeft helemaal niet onproblematisch. Kijken we naar het presens, dan zien we dat er met deze werkwoordstijd iedere mogelijke afstand in tijd tot het spreekmoment uitgedrukt kan worden:

(4) In 1914 breekt de Eerste Wereldoorlog uit. (voorafgaand aan spreekmoment)

(5) Ik zie een ooievaar! (gelijktijdig met het spreekmoment)

(6) Morgen begint de vakantie. (volgend op het spreekmoment)

In de zinnen (4) en (6) kan geen *nu* of *toen* toegevoegd worden, omdat al met een andere temporele bepaling het referentiepunt wordt geëxpliciteerd. Zouden we deze zinnen op een tijdlijn plaatsen, dan vallen spreekmoment en werking alleen samen bij zin (5), waaraan te zien is dat de weergave van het presens op een tijdlijn zoals in zin (1) niet altijd opgaat. Bij al deze zinnen is het niet zozeer het werkwoord, maar eerder de context of de tijdsbepaling die aangeeft op welk punt van de tijdlijn de werking geplaatst moet worden. De ANS noemt de mogelijkheden (4-6) van het presens overigens wel (Haeseryn et al. 1997, 118-121), maar besteedt geen aandacht aan het probleem met het referentiepunt.

Voor de verleden tijden ligt het anders. Het imperfectum duidt ofwel een gebeuren uit het verleden aan, ofwel een gebeuren dat zich helemaal niet laat plaatsen op een specifiek punt in de 'tijd' (zie paragraaf 3.4 over de modaliteit). Dus hoewel het presens gebruikt kan worden om

te spreken over elk willekeurig punt op een tijdlijn, is dat voor het imperfectum niet mogelijk. In de volgende paragrafen presenteer ik een nieuwe visie op het onderscheid tussen de noties tegenwoordig en verleden, om zo tot een betere karakterisering te komen van het imperfectum. Daarbij wordt dan ook duidelijk waarom het presens wel alle relaties tussen spreekmoment en gebeuren kan uitdrukken en het imperfectum niet.

3.3 Een andere kijk op tegenwoordig en verleden

In de vorige paragraaf hebben we gezien dat de vormelijke tweedeling van de werkwoordstijden in 'tegenwoordig' en 'verleden' niet exact gekoppeld kan worden aan de betekenissen die deze woorden doen vermoeden. Toch kan het vormelijke onderscheid wel samenvallen met een onderscheid in functie. Om élk gebruik van de werkwoorden hierin te vervatten, moet het begrip 'tijd' volledig losgelaten worden. Volgens Janssen (1989) is dat ook goed mogelijk:

Dat een tijdsbepaling met een werkwoord te combineren is, impliceert nog geenszins dat met een tijdsbepaling iets nader wordt gepreciseerd of gespecificeerd, wat al half en half met het werkwoord zou zijn uitgedrukt. Een werkwoord hoeft helemaal niet al iets temporeels te betekenen - en doet dat ook niet - om een temporele interpretatie te kunnen krijgen.
(Janssen 1989, 323)

Maar wat is dan wel het verschil in functie tussen deze twee groepen van werkwoordsvormen? Er zijn meerdere voorstellen gedaan voor het beantwoorden van deze vraag (zie Paardekooper (1957); Balk-Smit Duyzentkunst (1963); Janssen (1989)), allemaal in ongeveer dezelfde richting. Ik zal hier eerst de theorie van Balk-Smit Duyzentkunst bespreken en vervolgens de visie van Janssen. Balk-Smit Duyzentkunst (1963) beschrijft de tegenstelling tussen de twee werkwoordstijden in termen van *ruimte*:

praesens [tegenwoordige tijd]: werkelijkheid waaraan de taalgebruiker deel heeft;
werkelijkheid A: realis
praeteritum [verleden tijd]: werkelijkheid waaraan de taalgebruiker geen deel heeft;
werkelijkheid non-A: hetero-realis
(Balk-Smit Duyzentkunst 1963, 130)

Om dit concreter te maken, geeft ze de volgende voorbeelden (1963, 131):

- (7) Ik deed het vast als ik de kans kreeg. hetero-realis
- (8) Ik doe het vast als ik de kans krijg. realis

Hier wordt voor de verleden tijd dus een voorbeeld gegeven waar de werkwoordsvorm een modale functie heeft: hoewel *deed* een verleden tijdsvorm is, drukt de persoonsvorm hier niet uit dat de zin op een tijdlijn gesitueerd moet worden in het verleden. In plaats daarvan geeft deze werkwoordsvorm aan dat het 'doen' nooit zal plaatsvinden, dat het buiten de werkelijkheid van de spreker staat.

Deze karakterisering van de tegenstelling tussen de grammaticale noties 'tegenwoordig' en 'verleden' geldt volgens Balk-Smit Duyzentkunst ook als we wél te maken met een reëel verleden (en dus niet met modaliteit). Het gaat er slechts om hoe de spreker dit verleden wil omschrijven. Clement (1997) legt de theorie van Balk-Smit Duyzentkunst als volgt uit:³

Kernpunt van de analyse van Balk-Smit Duyzentkunst is de constatering dat het perfectum duidt op een verleden als moment van een 'werkelijkheid' waaraan de spreker deel heeft. Dit verleden kan niet anders gezien worden dan als een aan het heden voorafgaand verleden, liggend op éézelfde tijdslijn. In *ik heb gezien* wordt van het *zien* te kennen gegeven dat het heeft plaatsgevonden in het verleden, dat lineair achter ons ligt. Dit in tegenstelling tot het preteritum; wordt het preteritum gebruikt om te spreken over het verleden (*ik zag*), dan wordt dat verleden te kennen gegeven als een andere werkelijkheid, een andere eenheid van tijd-en-ruimte, waaraan de spreker geen deel heeft.

(Clement 1997, 98)

Voor mij is deze omschrijving echter te vaag. Ik heb niet het idee dat de lezer of hoorder geen tijdslijn aanvoelt wanneer over een verleden gesproken wordt in het imperfectum. Daarnaast zou een spreker die de tegenwoordige en verleden tijden met elkaar afwisselt zich dan binnen één tekst zowel binnen als buiten datgene plaatsen waarover hij vertelt, en dat lijkt mij niet het geval (*ik ging vandaag naar school en daar heb ik weer veel geleerd*). In de kern is de benadering van Balk-Smit Duyzentkunst niet verkeerd, maar een andere omschrijving kan de zaak verduidelijken. Janssen (1989) stelt de volgende benadering voor:

Betekenis van de eerste en de tweede finiete vorm:⁴

a Met de eerste finiete vorm (presens) wordt een gebeuren *voorgesteld* als actueel (van de eerste orde, spelend op het eerste plan) vanuit het relevante gezichtspunt.

b Met de tweede finiete vorm (preteritum) wordt een gebeuren *voorgesteld als* disactueel (terzijde van gebeurens van de eerste orde, spelend op het tweede plan) vanuit het relevante gezichtspunt.

(Janssen 1989, 325)

Bij Janssen is het onderscheid tussen de tegenwoordige en de verleden tijdsvormen dus een onderscheid met betrekking tot de focus. Een tegenwoordige tijd stelt iets voor als 'actueel', met andere woorden: als liggend op de voorgrond, als 'belangrijk'.

Dit idee van actueel en disactueel sluit ook nauw aan bij de omschrijving die Onrust, Verhagen en Doeve (1993) geven van het verschil tussen de verleden tijd en de tegenwoordige tijd. Zij omschrijven de tegenwoordige tijd als de *betogende vertelvorm* en de verleden tijd als de

³ De term *preteritum* wordt in dit citaat gebruikt om het imperfectum aan te duiden.

⁴ Janssen stelt deze termen voor om verwarring van de begrippen 'tegenwoordig' en 'verleden' uit de weg te gaan. Ik kan me vinden in zijn redenering hierachter, maar zal zelf in deze scriptie de traditionele termen aanhouden. In hoofdstuk 6 doe ik wel een voorstel ter verandering van de termen, maar ik noem ook de bezwaren die daarmee gemoeid zijn.

verhalende vertelvorm. Dit wil zeggen dat de verleden tijd informatie presenteert als niet op zichzelf staand. Zaken leiden niet op zichzelf tot een conclusie, maar zijn onderdeel van een verhaal, van meerdere stappen als het ware. De tegenwoordige tijd daarentegen presenteert losse feiten, als conclusies (Onrust et al. 1993, 63-73).

Een net iets andere benadering wordt gepresenteerd in Daalder en Verhagen (1993, 140-141). In navolging van Jakobson (1971) stellen zij voor de tegenwoordige tijd te beschouwen als de 'ongemarkeerde vorm' en de verleden tijd als de 'gemarkeerde vorm'. Dit idee kan een goede oplossing bieden voor de problemen die ontstaan wanneer aan iedere werkwoordstijd een temporele functie wordt toegekend. Het presens kan dan gaan over ieder punt op de tijdlijn en is dus ongemarkeerd in de zin dat er geen informatie gegeven wordt met betrekking tot de plaatsing op deze tijdlijn. De verleden tijd daarentegen geeft aan dat we te maken hebben met een situatie die ofwel in het verleden ligt, ofwel zich in een andere werkelijkheid bevindt.⁵

3.4 Modaliteit

Het imperfectum kan een modale functie vervullen. De modale functie wordt in de ANS genoemd als een van de drie hoofdfuncties van de werkwoordstijden. Deze functie houdt in dat een werkwoordsvorm uitdrukking geeft aan niet-werkelijkheid (Haeseryn et al. 1997, 117). Het gaat dan bijvoorbeeld om conditionele zinnen, wenszinnen of voorzichtige omschrijvingen (zoals een verzoek). Alleen de werkwoordsvormen in de verleden tijd kunnen een modale functie vervullen. Voorbeelden zijn:

- (9) Als ik jou was, had ik allang een klacht ingediend.
- (10) Ik wou dat ik een brandweerman was.
- (11) Zou je misschien de deur dicht willen doen?

Dat de modale functie echt door de verleden tijd in de zin aangebracht wordt, is te zien wanneer de zinnen omgezet worden naar de tegenwoordige tijd:

- (9b) Als ik jou ben, dan heb ik allang een klacht ingediend.
- (10b) Ik wil dat ik een brandweerman ben.
- (11b) Zal je misschien de deur dicht willen doen?

Bij zin (10b) is het wel belangrijk om op te merken dat er een verschil is tussen een 'gewone' wens (*ik wil een brandweerman zijn*) en een wens waarbij modaliteit een rol speelt. De functie

⁵ Daalder en Verhagen (1993, 140-141) gebruiken de termen ongemarkeerd en gemarkeerd echter overigens op een net iets andere manier. Met verwijzing naar Bakker (1974) geven zij een andere betekenis aan de gemarkeerde vorm: de verleden tijd geeft aan dat er geen onmiddellijk bewijs aanwezig is voor datgene wat gezegd wordt. De tegenwoordige tijd geeft hierover geen informatie.

van de werkwoordstijd is in het geval van zin (10) dat er aangegeven wordt dat het gaat om een on vervulbare wens of in ieder geval dat de spreker zelf de wens on vervulbaar acht.

Zin (11), die beleefdheid uitdrukt, is in de tegenwoordige tijd vreemd. Een uitspraak als *wil je de deur misschien dichtdoen* is dat echter niet en het valt te beargumenteren dat deze uitspraak nog steeds voor 'beleefd' kan doorgaan, vooral door de toevoeging van *misschien*. Bij beleefdheid is er vooral sprake van gradatie: hoe meer modale werkwoorden, hoe beleefder. De verleden tijd voegt dan als het ware extra beleefdheid, en daarmee modaliteit, toe.

Anders dan de ANS, noemt Clement (in navolging van Balk-Smit Duyzentkunst 1963) als mogelijkheid van modaliteit de niet-werkelijkheid van het 'spel' (1997, 18). In het voorbeeld dat gegeven wordt, gaat het om kinderen die aan het spelen zijn:

(12) Ik was de vader en jij was de moeder.

In dit geval is het lastiger om te beoordelen of deze zin in de tegenwoordige tijd gebruikt kan worden voor spelsituaties, aangezien omzetting naar het presens niet direct een vreemde zin oplevert. Hiervoor zou empirisch onderzoek nodig zijn, maar dit soort zinnen vallen verder buiten het kader van dit onderzoek.

In de hier besproken zinnen brengt de werkwoordsvorm in de verleden tijd dus de modaliteitsfunctie aan in de zin. Daarbij verdwijnen de temporele en aspectuele functies overigens vrijwel volledig (Haeseryn et al. 1997, 118). Een tegenwoordige tijd kan geen modaliteit in de zin aanbrengen. Zo bezien is het wat vreemd dat modaliteit door de ANS wordt omschreven als een hoofdfunctie van 'de' werkwoordstijden.

3.5 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn twee van de drie hoofdfuncties besproken die de ANS onderscheidt voor de werkwoordstijden. Ik zou willen voorstellen de temporele en de modale functie samen te voegen tot een betekenisaspect dat verbonden moet worden aan de verleden tijden. De tegenwoordige tijden kunnen namelijk gezien worden als 'ongemarkeerd' met betrekking tot temporaliteit (zie 3.3) en de modale functie kon sowieso alleen voorkomen bij de verleden tijden (zie 3.4).

De verleden tijden geven als de gemarkeerde vorm dan aan dat het gebeuren ofwel plaatsvond in het verleden, ofwel plaatsvindt in een niet-werkelijkheid (waaronder ook de beleefdheidsuitingen vallen). Om welke relatie tussen het spreekmoment en het gebeuren het dan precies gaat, blijkt uit de context. De tegenwoordige tijden zijn met betrekking tot dit betekenisaspect 'neutrale tijden': met het presens wordt geen informatie gegeven over op welke plaats op een tijdlijn een gebeuren zich bevindt. Dit wil echter niet zeggen dat de tegenwoordige tijden geen enkele specifieke betekenis in de zin aanbrengen. Ze brengen alleen geen informatie aan met betrekking tot de plaatsing van het gebeuren in tijd of ruimte.

Met betrekking tot actualiteit en disactualiteit, brengt iedere werkwoordstijd een eigen interpretatie met zich mee. De tegenwoordige tijd geeft informatie weer als losse feiten en als belangrijk. De verleden tijd geeft informatie aan als deel van een groter verhaal en als achtergrondinformatie, als minder belangrijk. De ANS stelde het onderscheid tussen 'verleden' en 'tegenwoordig' als een tegenstelling tussen 'afstand' en 'nabijheid' ten opzichte van het spreekmoment. We hoeven alleen maar 'ten opzichte van het spreekmoment' weg te laten, om te komen tot een onderscheid dat sterk overeenkomt met het voorstel van Janssen (1989) om te spreken over 'actueel' en 'disactueel'.

4. Het perfectum

4.1 Inleiding

In het gedeelte in de ANS over het perfectum worden twee verschillende temporele functies genoemd: ofwel de gebeurtenis is afgerond ofwel de gebeurtenis werkt door in het heden (Haeseryn et al. 1997, 119-120). Hier zien we dus opnieuw dat er niet écht sprake is van een temporele functie bij de tegenwoordige tijd, aangezien er meerdere opties mogelijk zijn voor één werkwoordstijd. Bij de eerste mogelijkheid wordt er een vergelijking gemaakt met het imperfectum, maar die bespreek ik later.

Ik zal hier echter niet de temporele functie als uitgangspunt nemen om tot een omschrijving van het perfectum te komen. In plaats daarvan kijk ik naar de noties voltooid en onvoltooid, die sterk samenhangen met wat in de ANS de aspectuele functie van de werkwoordstijden genoemd wordt. In paragraaf 4.2 bespreek ik deze functie en geef ik al een aantal problemen aan die de koppeling van werkwoordstijden met het begrip aspect met zich meebrengt. Paragraaf 4.3 geeft een verklaring voor deze problemen en in paragraaf 4.4 stel ik een nieuwe benadering voor die het perfectum goed kan karakteriseren. In paragraaf 4.5 trek ik conclusies en doe ik een voorstel voor een nieuw onderscheid tussen het perfectum en het imperfectum.

4.2 De aspectuele functie

In de ANS wordt aan de werkwoordstijden een aspectuele functie toegekend, die tot uiting komt in de tegenstelling tussen de voltooide en de onvoltooide werkwoordstijden. Deze hangt nauw samen met de temporele functie. Hier gaat het echter niet om de situering van het gebeuren ten opzichte van het spreekmoment, maar het gaat om de 'interne temporele structuur van de situatie waarop de zin betrekking heeft' (Haeseryn et al. 1997, 116; afkomstig van Comrie 1976, 5). De werkwoordstijden kunnen aangeven of het gebeuren dat wordt uitgedrukt nog gaande of al voltooid is. Dit wordt respectievelijk het *duratieve aspect* of het *terminatieve aspect* genoemd. De ANS geeft de volgende voorbeelden (Haeseryn et al. 1997, 117):

- (13) Stefan *tekent* strips. (duratief)
- (14) John *fietste* in het Vondelpark. (duratief)
- (15) Vóór het begin van onze jaartelling *hadden* de Romeinen hun wereldrijk al *uitgebreed* tot de Rijn. (terminatief)
- (16) Het *heeft* vannacht *geregend*. (terminatief)

Kijken we naar zin (14), dan is het niet direct duidelijk waarom het hier om een duratief aspect zou gaan. John fietst immers op het moment van spreken niet meer in het park en zo bekeken is de gebeurtenis eerder terminatief. Vreemder nog: deze onvoltooide tijd kán volgens de literatuur niet eens uitdrukking geven aan een gebeurtenis die nog doorwerkt in het heden (zie hoofdstuk 5). Hoe kan het dat het imperfectum een onvoltooide tijd is, wanneer er uitdrukking

gegeven wordt aan een gebeurtenis die op het spreekmoment al voltooid is? De ANS geeft hier geen verdere uitleg bij, maar waarschijnlijk wordt het volgende bedoeld. *John fietste* is duratief omdat het referentiepunt, dat ik in hoofdstuk 3 besproken heb, ligt op het moment van het fietsen. Het gaat erom dat bij een imperfectum de gebeurtenis niet zozeer nog gaande is, maar dat de gebeurtenis wordt vóórgesteld als nog gaande zijnde. Dit 'nog gaande zijnde' heeft dan betrekking op het referentiepunt in het verleden en niet op het spreekmoment.

Voor het perfectum zou het referentiepunt dan liggen bij de persoonsvorm *heeft* en dus bij het moment dat de handeling afgelopen is. Maar eigenlijk zou bij het perfectum het referentiepunt net zo goed kunnen liggen bij het voltooid deelwoord. Er zijn dan eigenlijk twee mogelijke plaatsen voor het referentiepunt (Janssen 1989). De context speelt daarbij dan wel een rol:

- (17) Net was Jan er nog, maar nu is hij vertrokken.
(referentiepunt ligt op het spreekmoment)
- (18) Peter ging naar huis. Toen is Jan ook maar vertrokken.
(referentiepunt ligt op het moment van de werking)

Met de verschuiving van het referentiepunt, is het nog maar de vraag of de verhouding tussen de werking en het spreekmoment op de tijdlijn voor beide zinnen nog wel hetzelfde blijft. Wordt er met zin (17) geen uitdrukking gegeven aan het vertrokken *zijn*, ofwel aan de huidige situatie, terwijl zin (18) uitdrukking geeft aan het vertrekken zelf? Met andere woorden: is zin (17) dan niet terminatief en zin (18) duratief?

In het voorbeeld dat de ANS hierboven geeft (zin (16)), is zelfs een temporele bepaling toegevoegd (*vannacht*) die verwijst naar het moment van regenen en niet naar het moment waarop dat regenen voorbij is. Op het punt 'vannacht' is het regenen nog gaande, maar op het punt van 'heeft', dat gelijk is aan het spreekmoment, niet meer. Hoewel ik het zelf intuïtief met de ANS eens ben en zin (16) als terminatief zou classificeren, doet deze redenering er wel aan twifelen of iedere taalgebruiker het met mij eens zou zijn. Waar de noties duratief en terminatief dan precies op gebaseerd zijn, is niet helemaal duidelijk.

4.3 De aard van het probleem

Er zitten dus nog wel wat haken en ogen aan het idee dat werkwoordsvormen uitdrukking geven aan het duratieve of terminatieve aspect in een zin. Wat bij de aspectuele functie van de werkwoordstijden het probleem is, is dat er geen een-op-een-relatie bestaat tussen het vormverschil en het betekenisverschil. Het is dan ook belangrijk om een onderscheid te maken tussen twee soorten *aspect*: lexicaal aspect en grammaticaal aspect (Boogaart 1999⁶).

⁶ Boogaart is niet de enige die dit onderscheid maakt, maar ik heb wel zijn definities aangehouden. Zie Boogaart (1999, 8) voor discussie en verdere referenties.

Het lexicale aspect betreft de betekenis van een werkwoord ongeacht de vorm waarin dit werkwoord staat. Dat het onderscheid tussen onvoltooide en voltooide werkwoordstijden niet overeenkomt met dat tussen het duratieve en het terminatieve aspect, komt door dit lexicale aspect. Neem de volgende zinnen:

(19a) Ik deed de deur dicht.

(19b) Ik heb de deur dichtgedaan.

Het dichtdoen van iets (in dit geval een deur) is per definitie een handeling die zeer kort duurt en die een duidelijk eindpunt heeft. Daarmee hebben we hier ongeacht de gebruikte werkwoordsvorm te maken met een terminatief aspect. Anderzijds kan een werkwoord dat qua betekenis juist géén einde heeft, een einde krijgen door de toevoeging van een bijwoordelijke bepaling:

(20a) Anke fietste tegen het verkeer in.

(20b) Anke fietste naar school.

(20c) Anke fietste door rood.

Hier is een soort glijdende schaal waar te nemen van duratief naar terminatief (Vendler 1967, 102-107): (20a) is een *activity*, een activiteit die gaande en dus duratief is; (20b) is een gebeurtenis met een eindpunt, een *accomplishment* (hoewel de zin niet uitdrukt of de school daadwerkelijk bereikt wordt); bij (20c) zien we een kort moment voor ons, een *achievement*, dat we onmogelijk voor ons kunnen zien als 'gaande zijnde' en dat dus terminatief is. De bijwoordelijke bepalingen hebben hier dus een sterke invloed op de interpretaties van de zinnen. Het werkwoord heeft dan geen aspectuele functie meer, maar de context maakt duidelijk met wat voor interne temporele structuur we te maken hebben. Hier hebben we dan te maken met lexicaal aspect.

Als oplossing zou gesteld kunnen worden dat de noties onvoltooid en voltooid in principe wel degelijk samenhangen met de betekenis die gegeven wordt aan een werkwoordsvorm, maar alleen wanneer de lexicale betekenis van het desbetreffende werkwoord niet met deze betekenis in strijd is. Dan kunnen we echter niet meer helemaal spreken van 'betekenis', aangezien een betekenis per definitie onafhankelijk is van invloeden van 'buitenaf'. We kunnen dan beter spreken over een 'interpretatie':

completion and incompletion are part of the interpretation of perfective and imperfective verb forms but they do not constitute their meaning. More specifically, the sense of completion, or the lack thereof, arises from the interaction of, on the one hand, the semantics of aspect and, on the other hand, Aktionsart and discourse type.
(Boogaart 1997, 10)

Boogaart stelt dus dat de interpretatie van een gebeurtenis (uitgedrukt met een werkwoord) als ofwel afgesloten ofwel nog gaande zijnde afhankelijk is van meerdere factoren. Boogaart (1997, 15) heeft het niet zozeer over wat een uiting betekent, maar eerder over het omgekeerde: over de beperkingen die door de uiting worden opgelegd aan de mogelijke betekenissen. Het gaat dan over '*semantic (in)compatibility*' en '*pragmatic (in)compatibility*'. De werkwoordstijd speelt weliswaar een rol, maar is geen doorslaggevende factor. De voltooide en onvoltooide tijden hebben de (on)voltooidheid dus niet al in hun betekenis zitten, maar kunnen die interpretatie krijgen als die niet in strijd is met de lexicale betekenis en met andere factoren.

Als de voltooide en onvoltooide tijden wel de interpretaties kunnen krijgen die passen bij de benamingen van deze werkwoordstijden, maar ze die interpretaties niet per definitie krijgen, wat is dan wel het fundamentele onderscheid in betekenis dat met deze tweedeling tot uitdrukking komt? Om tot een goede karakterisering van het perfectum te komen, is zo'n onderscheid noodzakelijk.

4.4 Een nieuwe benadering

Bij de bespreking van het imperfectum heb ik een nieuwe benadering gepresenteerd met betrekking tot het onderscheid tussen verleden en tegenwoordig in navolging van Balk-Smit Duyzenkunst (1963) en onderzoekers die op haar ideeën voortgebouwd hebben. Bij het onderscheid tussen voltooid en onvoltooid sluit zij echter nauw aan bij de ideeën van de ANS. Wat in de ANS aspectuele functie genoemd wordt, wordt door Balk-Smit Duyzentkunst omschreven als het tijdsaspect. Ze onderscheidt een 'lineaire tijdsoppositie' tussen de voltooide tijden en de onvoltooide tijden. Zo staan 'ik zag' en 'ik had gezien' op één lijn evenals 'ik zie' en 'ik heb gezien'. Dit idee werkte Balk-Smit Duyzentkunst al uit in 1963, maar in haar grammatica (2000) legt ze het op versimpelde wijze uit:

De grammaticale *tijd* drukt iets anders uit dan de lineair voortschrijdende tijd die we ervaren in het dagelijks leven. Dit lineaire aspect wordt uitgedrukt door de grammaticale tegenstelling 'voltooid' - 'onvoltooid'.

Zij plukt boterbloemen. (*onvoltooid* tegenwoordige tijd)
Zij heeft boterbloemen geplukt. (*voltooid* tegenwoordige tijd)

In de eerste zin is het plukken nog gaande. In de tweede zin is het plukken voorbij. Maar het voorbijzijn van het plukken duurt voort en volgt lineair op de plukfase. De grammaticale tegenstelling 'onvoltooid' - 'voltooid' betreft dus de zuivere tijdlijn. (Balk-Smit Duyzentkunst 2000, 107)

Dat er problemen zijn met de koppeling van onvoltooid aan 'nog gaande' en voltooid aan 'voorbij', heb ik in de vorige paragraaf al uitgebreid besproken. Ik neem deze visie dan ook niet over. Toch haalt Balk-Smit Duyzentkunst hier wel iets nieuws aan dat in de ANS niet besproken wordt: het voortduren van het voorbij-zijn, dat met het perfectum tot uitdrukking komt. Dit sluit nauw aan bij de visie van Jansen (1989) op het onderscheid tussen voltooid en onvoltooid.

De voltooide tijden, volgens de ANS gekenmerkt door het hulpwerkwoord *hebben* of *zijn*, vormen volgens Janssen niet één werkwoordstijd. Althans, de verschillende werkwoorden binnen één zin duiden niet gezamenlijk één punt in de tijd aan. Janssens redenering komt op het volgende neer (1989, 312): doordat in onderstaande zin zowel het moment van vertrekken als het moment van vertrokken zijn met een bijwoord expliciet gemaakt kan worden, kunnen de twee werkwoorden samen niet één bepaalde specifieke tijd aanduiden. In plaats daarvan verwijzen de persoonsvorm en het voltooid deelwoord naar verschillende punten in de tijd:

Hij is vertrokken.

Hij is toen vertrokken.

Hij is al vertrokken.

Het bijwoord *toen* zegt iets over het moment van vertrekken en slaat daarmee op het werkwoord *vertrokken*, terwijl het bijwoord *al* iets zegt over het vertrokken zijn en dus betrekking heeft op het werkwoord *is*. Janssen noemt dit 'temporele modificeerbaarheid': de verschillende werkwoorden in de zin kunnen een temporeel bijwoord krijgen en daarmee een expliciete plaats op de tijdlijn krijgen. Dit verklaart ook het probleem dat in paragraaf 4.2 genoemd werd met betrekking tot het plaatsen van het referentiepunt bij het perfectum.

Het tweezijdige karakter van de voltooid tegenwoordige tijd dat Janssen beschrijft, komt ook aan bod in de analyse die Onrust, Verhagen en Doeve (1993) geven van het gebruik van deze werkwoordsvorm. Het doorlopen van het voorbijzijn of van de gebeurtenis zelf is echter volgens hen niet van belang. De voltooide tijd biedt een 'terugkijkperspectief' waarbij vanuit een ander standpunt dan dat van de situatie zelf wordt teruggekeken op die situatie. De focus ligt daarbij meer op de gevolgen dan op het gebeuren zelf (Onrust, Verhagen en Doeve 1993, 73). De voltooide tijd geeft zowel het proces weer als het resultaat daarvan. Dit komt volgens Onrust, Verhagen en Doeve door het voltooid deelwoord:

Het is niet voor niets dat de voltooide tijden gevormd worden met een voltooid deelwoord; zulke woorden, bijvoorbeeld *gelopen*, *gevallen*, *opgemaakt* geven immers een toestand aan die het resultaat is van een bepaald proces, namelijk het proces dat door de stam van het werkwoord aangeduid wordt. Precies omdat de aangeduide toestand het resultaat is van een proces, kan een zin met een voltooid deelwoord ook de gedachte oproepen aan het desbetreffende proces.
(Onrust, Verhagen en Doeve 1993, 75)

Daalder en Verhagen (1993, 146) komen naar aanleiding van de notie 'terugkijkperspectief' (waarbij ze verwijzen naar Koefoed 1984) op de volgende karakterisering van de onvoltooide en de voltooide tijden:

onvoltooide tijd (imperfectum): *the past is still being lived in*

voltooide tijd (perfectum): *the past is looked back upon*

Het verschil tussen de voltooide en de onvoltooide tijden kan dan als volgt gekarakteriseerd worden. Bij een onvoltooide tijd stelt de lezer/luisteraar de vraag 'En wat toen?', bij een voltooide tijd is de vraag eerder 'En wat nu?' (Onrust, Verhagen en Doeve 1993, 76). Daarmee is het imperfectum geschikt om achtergronden te vertellen, situaties die niet direct van belang zijn. Het perfectum is juist meer geschikt om situaties die van direct belang zijn uit te drukken.

4.5 Conclusie

Om tot een goede karakterisering van het perfectum te komen, heb ik ingezoomd op de problematiek rond de aspectuele functie van de werkwoordstijden en op het daadwerkelijke verschil tussen de voltooide en de onvoltooide werkwoordstijden. Enkele vergelijkingen met het imperfectum zijn daarmee vanzelf al naar voren gekomen. Het is dan ook nuttig om hier een conclusie te trekken die zowel de karakterisering van het imperfectum als die van het perfectum weergeeft.

In de nieuwe benadering geeft de voltooide tijd perfectum aan dat een gebeuren van belang is voor de huidige situatie, terwijl de onvoltooide tijd imperfectum eerder achtergrondinformatie geeft en niet direct van belang is voor de huidige situatie. Dit sluit naadloos aan bij de algemene omschrijving die de ANS voor deze werkwoordstijden benoemt, eerder gegeven in hoofdstuk 2: 'In een wat langere taaluiting bestaat de neiging het perfectum te gebruiken voor de belangrijke elementen, het imperfectum voor bijkomstigheden' (Haeseryn et al. 1997, 128).

Tot nu toe heb ik besproken wat de verschillen in betekenis zijn tussen de termen 'verleden' en 'heden' en de termen 'voltooid' en 'onvoltooid'. Volgens de ANS resulteerden die tegenstellingen in de volgende karakteristieken van het perfectum en het imperfectum (zie paragraaf 2.2):

perfectum:	afgesloten; dichtbij het spreekmoment
imperfectum:	niet afgesloten; verder weg van het spreekmoment

Naar aanleiding van het vorige hoofdstuk en dit hoofdstuk wil ik het volgende voorstel tot wijziging doen:

perfectum:	geeft geen informatie met betrekking tot de plaats op de tijdlijn; betogende tijd; focus op het resultaat; actueel (voorgond); wat nu?
imperfectum:	geeft aan dat we te maken hebben met een gebeuren in het verleden of in een niet-werkelijkheid; verhalende tijd; focus op de werking; dis-actueel (achtergrond); wat toen?

5. Verschillen in de ANS nader besproken

5.1 Algemene verschillen perfectum en het imperfectum

In de voorgaande hoofdstukken ben ik tot een algemene omschrijving gekomen voor de betekenisaspecten die het imperfectum en het perfectum inbrengen in een zin. In dit hoofdstuk geef ik een gedetailleerdere vergelijking tussen het imperfectum en het perfectum. Ik ga in op wat volgens de ANS de algemene verschillen zijn tussen het gebruik van het perfectum en het imperfectum (Haeseryn et al. 1997, 121-125; 127-129).⁷ Ik maak daarbij ook gebruik van Clement (1997), die het traditionele onderscheid op een rijtje zet en die daarmee een aanvulling kan vormen op de ANS.

Clement (1997) zegt het volgende over het verschil tussen het perfectum en het imperfectum (door haar preteritum genoemd):

Het verschil tussen het preteritum en het perfectum wordt traditioneel als volgt omschreven. Het preteritum wordt gebruikt voor het vertellen van een verhaal, voor levendige beschrijving van gebeurtenissen, terwijl het perfectum gebruikt wordt om een overzicht te geven, een samenvatting, om feiten, resultaten te noemen, die in één blik worden overzien.
(Clement 1997, 117-118)

Deze omschrijving komt redelijk in de buurt bij mijn omschrijving uit het vorige hoofdstuk. De ANS (Haeseryn et al. 1997) en Clement (1997, 16-19) geven allebei een overzicht van de gebruiksmogelijkheden en vooral de verschillen in gebruiksmogelijkheden tussen het perfectum en het imperfectum.

Er zijn kleine nuanceverschillen in hun omschrijvingen, maar er zijn geen tegenstrijdigheden. Clement geeft bijvoorbeeld geen specifieke functies die het imperfectum heeft wanneer een beschrijving van het verleden gegeven wordt, terwijl de ANS wel meerdere karakteristieken noemt. De ANS geeft dan weer geen uitgebreide omschrijving van de mogelijkheden met betrekking tot de modale functie van het imperfectum. Ik heb de twee overzichten samengevoegd tot het overzicht in tabel 3.

⁷ De ANS wijst er overigens op dat een 'volledige en nauwkeurige omschrijving' van de gebruiksmogelijkheden van het perfectum nog onmogelijk is, omdat de verschillen met het imperfectum te subtiel van aard zijn en omdat de meningen over de aanvaardbaarheid van bepaalde gebruikgevallen tussen taalgebruikers kan verschillen' (Haeseryn et al. 1997, 212), maar zet ondanks dat toch de verschillende gebruiksmogelijkheden op een rij.

TABEL 3. GEBRUIKSMOGELIJKHEDEN VAN PERFECTUM EN IMPERFECTUM

PERFECTUM	IMPERFECTUM
Moment voorafgaand aan spreekmoment (dus: gebeurtenis in het verleden die op het moment van spreken niet meer gaande is)	
<ul style="list-style-type: none"> • incidenteel gebeuren • koppelt werking niet aan bepaald moment • geeft aan dat de werking voortduurt tot het spreekmoment of dat de situatie op het spreekmoment van belang is (ofwel: nadruk op blijvend resultaat) 	<ul style="list-style-type: none"> • werking van onbepaalde duur, een gewoonte enz. • koppelt werking wel aan bepaald moment • geeft dit niet aan
Werking, referentiepunt en spreekmoment vallen samen	
<ul style="list-style-type: none"> • niet beëindigd, maar voortdurend in het heden • in de toekomst beëindigd 	
Modale functie	
<ul style="list-style-type: none"> • niet-werkelijkheid (een wens of een onwaarschijnlijkheid/onmogelijkheid) • voorzichtigheid/beleefdheid • spel (doen alsof) 	

In de tabel is te zien dat het perfectum en imperfectum niet altijd allebei te gebruiken zijn. De modale functie is al uitgebreid aan bod geweest in hoofdstuk 3 en zal hier dus verder buiten beschouwing gelaten worden. In de volgende paragrafen bespreek ik de verschillende punten uit de tabel en probeer ik ze waar dat mogelijk is te koppelen aan de algemene theorie. De ANS koppelt de mogelijkheden zelf overigens niet aan het vormelijke onderscheid tussen de twee tijden. Dat blijkt voor een aantal van de verschillen ook niet goed mogelijk. Toch is het van belang om deze verschillen nader te bekijken alvorens de conclusies die uit de voorgaande hoofdstukken naar voren zijn gekomen empirisch te toetsen.

5.2 Incidenteel gebeuren versus onbepaalde duur

De eerste vergelijking tussen het imperfectum en het perfectum, wordt in de ANS als volgt omschreven (Haeseryn et al. 1997):⁸

Het perfectum duidt een incidenteel gebeuren aan; het imperfectum een werking van onbepaalde duur, een gewoonte enz. Vergelijk:

- (1a) Vorig jaar *heeft* opa nog *gefietst*.
- (1b) Vorig jaar *fietste* opa nog.

Zin (1a) geeft aan dat opa vorig jaar een enkele keer gefietst heeft, (1b) dat hij toen nog regelmatig fietste.
(Haeseryn et al. 1997, 122)

Als de zinnen zo zonder context gepresenteerd worden, dan lijkt dit verschil er inderdaad te zijn. Maar als we de bepaling *volop* toevoegen aan (1a), dan krijgen we een heel normale zin waarbij het perfectum geen incidenteel gebeuren aanduidt. En ook (1b) kan met een aanpassing van de context veranderen van betekenis, waardoor het werkwoord in het imperfectum uitdrukking geeft aan een gebeuren van onbepaalde duur:

- (1) a-b. Vorig jaar heeft opa nog *volop* gefietst.
- (1) b-b. Vorig jaar nog fietste opa helemaal van Rotterdam naar Antwerpen.

Gevallen zoals tegenvoorbeeld (1a-b) kunnen volgens de ANS opgevat worden als een reeks incidentele gebeurtenissen. Dan heeft het fietsen dus alsnog geen onbepaalde duur.⁹ Dit lijkt mij echter niet de juiste manier om een gebeuren van 'onbepaalde duur' te definiëren. Immers, het regelmatige fietsen van opa dat uitgedrukt wordt in (1b), bestaat ook uit een reeks incidentele gebeurtenissen waaraan gemakkelijk inmiddels een einde kan zijn gekomen:

- (1) b-c. Vorig jaar fietste opa nog, maar sinds hij evenwichtsproblemen heeft, durft hij het niet meer aan.

Een incidenteel gebeuren is iets dat 'afgerond' is, een gewoonte of iets dergelijks is 'niet afgerond'. De ANS legt hier impliciet een link met de noties voltooid en onvoltooid, maar in hoofdstuk 4 is al besproken dat deze woorden niet goed passen bij de betekenissen die met de verschillende werkwoordstijden in zinnen worden aangebracht.

⁸ De nummering in de citaten is overgenomen uit de oorspronkelijke tekst en stemt daardoor niet overeen met de nummering die in de rest van deze scriptie gehanteerd is.

⁹ Je zou overigens wel kunnen stellen dat in feite geen enkele gebeurtenis of reeks gebeurtenissen een onbepaalde duur heeft, maar het gaat natuurlijk puur om de manier waarop een gebeurtenis gepresenteerd wordt in de zin door middel van de werkwoordstijd.

De ANS geeft nog een ander voorbeeld waaruit zou moeten blijken dat het perfectum beter geschikt is voor het aangeven van een incidenteel gebeuren:

(21a) Ik heb vorige week rijexamen gedaan: ik *ben* helaas *gezakt*.

(21b) Ik heb vorige week rijexamen gedaan: ik *zakte* helaas. <<twijfelachtig>>

De reden dat (21b) geen goede zin is, heeft echter met iets anders te maken dan met het verschil tussen 'incidenteel gebeuren' en 'gebeuren van onbepaalde duur'. Met de zin *ik heb vorige week rijexamen gedaan* wordt namelijk al een link gelegd met de huidige situatie, en die vraagt om een vervolg in het perfectum. Staat de eerste zin in het imperfectum, dan is een vervolg in het imperfectum wél goed mogelijk:

(21c) Ik deed vorige week rijexamen, maar ik *zakte* helaas.

We zien dat bij al deze zinnen het verschil tussen het perfectum en het imperfectum vooral te maken heeft met een focus op de huidige situatie of een focus op de situatie in het verleden. Dit sluit aan bij de karakterisering van het imperfectum en het perfectum die ik aan het einde van hoofdstuk 4 gegeven heb. Of we te maken hebben met een incidenteel gebeuren of met een gebeuren van onbepaalde duur, is dan minder van belang. Ik vermoed dat de keuze voor de werkwoordstijd hier niet van afhankelijk is. Die keuze wordt dan eerder gemaakt op basis van het punt waarvandaan je kijkt: kijk je terug vanuit het 'nu', dan gebruik je het perfectum; zit je in het 'toen', dan gebruik je het imperfectum. Toch zou het natuurlijk zo kunnen zijn dat het perfectum vaker gebruikt wordt voor incidentele gebeurtenissen en het imperfectum meer voor zaken met een onbepaalde duur. Dit wordt in het tweede deel van deze scriptie nader onderzocht.

5.3 Wel of niet gekoppeld aan een bepaald moment

Het tweede verschil wordt door de ANS als volgt omschreven:

Het perfectum plaatst de werking in (een periode van) het verleden, zonder die duidelijk aan een bepaald moment te koppelen; het imperfectum doet dit laatste wel. Vergelijk:

(6a) Zij heeft nog op krukken gelopen.

(6b) Zij liep nog op krukken.

Zin (6a) betekent: 'in een niet nader gespecificeerd verleden verkeerde zij in een toestand waardoor zij zich met krukken moest voortbewegen'; zin (6b) drukt uit: 'op het moment waar we het nu over hebben, bewoog ze zich nog voort met krukken'. (Haeseryn et al. 1997, 122)

De ANS geeft hier betekenissen die wel aan te voelen zijn, maar toch maakt ook hier een gebrek aan verdere context het lastig om de zinnen te interpreteren. Zin (6b) vraagt eigenlijk om een tijdsbepaling, al is het maar het woordje *toen*.

Volgens de ANS koppelt het imperfectum een gebeuren aan een specifiek moment, maar mij lijkt eerder het omgekeerde het geval: het imperfectum kan niet goed gebruikt worden wanneer er geen koppeling is met een specifiek moment. Volgens Koefoed (1984, 146) is het dan ook niet mogelijk een gesprek te starten met de uiting *Ik ging naar Den Haag*: 'De interpretatie zou stokken, omdat de hoorder nog niet geïoriënteerd is ten aanzien van de vraag welke werkelijkheid als referentiekader dient.' Een uitzondering is het gebruik van het imperfectum wanneer er sprake is van modaliteit. Aangezien er dan geen sprake is van temporaliteit, hoeft er ook geen sprake te zijn van de koppeling aan een bepaald moment.

Het perfectum kan gebruikt worden in een context waar een specifiek moment helder is, maar kan ook gebruikt worden wanneer dit niet het geval is. Dit heeft te maken met de focus op het heden: als een perfectum uitdrukking geeft aan iets dat gebeurd is, maar het gaat vooral om de conclusies die getrokken worden voor het *nu*, dan hoeft het exacte moment van datgene wat gebeurd is niet meer van belang te zijn omdat er al een ander moment van belang is. In beide gevallen moet er dus wel degelijk een specifiek moment zijn dat belangrijk is. Maar voor het imperfectum ligt dat in het verleden en voor het perfectum kan dit op twee plaatsen liggen. Dat sluit aan bij het idee van temporele modificeerbaarheid van het perfectum (Jansen 1989) en gaat dus over het onderscheid tussen voltooid en onvoltooid (zie hoofdstuk 4).

5.4 Wel of niet van belang op het spreekmoment

En dan is er nog het onderscheid tussen het perfectum en het imperfectum met betrekking tot belang voor het spreekmoment. Hoewel de ANS hier al de mogelijkheid noemt dat een situatie nog voortduurt tot het spreekmoment, worden hiervan geen voorbeelden gegeven op dit punt. Dat is ook logisch, aangezien dit daadwerkelijke voortduren later nogmaals genoemd wordt. Ik bespreek hier dan ook alleen zinnen waarbij het gaat om het verschil in aangeven of het gebeuren wel of niet van belang is op het spreekmoment en behandel in paragraaf 5.5 het andere aspect. De ANS schrijft het volgende:

Het perfectum geeft aan dat het resultaat van de werking voortduurt tot het spreekmoment en/of dat de situatie op het spreekmoment van belang is; het imperfectum geeft dit niet aan. Vergelijk:

- (15a) Het heeft vannacht geregend: de straat is nat.
(15b) Het regende vannacht: de straat is nat. <<uitgesloten>>
(Haeseryn et al. 1997, 123)

Dit belang voor het spreekmoment heb ik zelf al opgenomen in mijn voorstel voor een nieuwe visie op het verschil tussen het perfectum en het imperfectum. Toch wil ik hier nog even ingaan op de voorbeelden die in de ANS besproken worden. De ANS bestempelt zin (15b) als 'uitgesloten'. Dit is echter wel erg sterk uitgedrukt. Er kan best een context verzonnen worden waarin deze uitspraak wel degelijk voor zou kunnen komen. Bijvoorbeeld als volgt:

in de nacht

A: Hoor jij dat ook? Regent het nou?

B: Nee joh, je hoort de wind.

de volgende ochtend

A: Zie je nou wel, het regende vannacht: de straat is nat.

In de vorige paragraaf zagen we dat het imperfectum alleen gebruikt kan worden wanneer de gebeurtenis die wordt uitgedrukt duidelijk gekoppeld is aan een specifiek moment in het verleden. In bovenstaande dialoog gebeurt dat doordat A impliciet verwijst naar het moment van discussie in de afgelopen nacht. De focus op het belang van de uitspraak op het spreekmoment lijkt daarmee dan verdwenen.

De ANS geeft onder meer ook nog de volgende voorbeelden om het gemeene verschil tussen het perfectum en het imperfectum met elkaar te vergelijken:

(22) Ik heb vroeger veel gefietst. Daarom heb ik nu zo'n goede conditie.

(23) Ik fietste vroeger veel. Het was toen ook veel rustiger op de wegen.

Dat de vervolgzin bij (22) over het heden gaat en bij (23) over het verleden, toont echter nog niet direct aan dat de gebruikte werkwoordstijden hier daadwerkelijk op aansturen. De zinnen kunnen namelijk ook omgekeerd worden:

(24) Ik heb vroeger veel gefietst. Het was toen veel rustiger op de wegen.

(25) Ik fietste vroeger veel. Daarom heb ik nu zo'n goede conditie.

Zelf vind ik zin (24) een heel normale zin. Je zou hier echter wel nog steeds kunnen beargumenteren dat het perfectum aangeeft dat de informatie van belang is voor het spreekmoment, maar dan in de zin van 'het is nu van belang om iets te zeggen over de situatie van vroeger'. Zin (25) vind ik nog wel twijfelachtig, maar ik vraag me sterk af of taalgebruikers die alléén (25) voorgeschoteld krijgen, zouden aanvoelen dat er hier iets 'twijfelachtigs' aan de hand is. Overigens toont zin (25) nog niet aan dat het imperfectum wél iets zou aangeven over het belang van de uiting voor het spreekmoment. Dat belang blijkt namelijk vooral uit de zin in het presens die volgt.

Het lijkt erop dat het perfectum inderdaad het gebeuren koppelt aan het spreekmoment en dat het imperfectum dit niet doet, ook al kan deze laatste werkwoordstijd wel gebruikt worden als er sprake is van belang op het spreekmoment.

5.5 Doorwerking in het heden

Volgens de ANS kan de voltooide tijd perfectum uitdrukking geven aan gebeurtenissen die niet alleen van belang zijn voor de huidige situatie, maar die daadwerkelijk nog gaande zijn of nog beëindigd moeten worden. De termen 'onvoltooid' en 'voltooid' zijn dan eigenlijk wel erg gek: juist de onvoltooid tijd kan géén uitdrukking geven aan iets dat nog doorwerkt en de voltooide tijd kan dit wel. Maar is het echt zo dat alleen het perfectum dergelijke situaties tot uitdrukking kan brengen?

De gebruiksmogelijkheden van het perfectum die genoemd worden in tabel 3, waarbij werking, referentiepunt en spreekmoment samenvallen, zijn de volgende:

niet beëindigd, maar voortdurend in het heden

(26) Die vaas heeft hier altijd al gestaan.

in de toekomst beëindigd

(27) Morgen heb ik dat hek geschilderd.

(28) Als je de afwas gedaan hebt, mag je tv kijken.

Allereerst valt op dat het perfectum in alle gevallen een extra bepaling nodig heeft die duidelijk maakt dat we met toekomst te maken hebben: *altijd*, *morgen* en de conditionele constructie met *als*. Zonder die toevoegingen is er in al deze gevallen toch sprake van een gebeurtenis in het verleden:

(26b) Die vaas heeft hier gestaan.

(27b) Ik heb dat hek geschilderd.

(28b) Je hebt de afwas gedaan, (dus) je mag tv kijken.

De voltooide tijd kan dus inderdaad gebruikt worden voor zaken die in de toekomst nog gaande zijn, maar dit temporele aspect wordt niet door deze werkwoordstijd in de zin aangebracht. Dit klopt ook met het idee dat de tegenwoordige tijd, en dat is het perfectum tenslotte, geen informatie in de zin brengt met betrekking tot temporaliteit (zie hoofdstuk 3).

Maar deze gebruikswijze is niet voorbehouden aan het perfectum. Een imperfectum kan ook gemakkelijk gebruikt worden in een situatie die vergelijkbaar is met zin (26):

A: Wie heeft die mooie bloemen hier neergezet?

B: Geen idee, ze stonden er al toen ik binnenkwam.

Het *staan* van de bloemen gaat op dit moment nog altijd door. Maar, dat een imperfectum gebruikt kan worden om uitdrukking te geven aan een gebeuren dat doorgaat in het heden, wil nog niet zeggen dat deze werkwoordstijd dit ook daadwerkelijk uitdrukt. Want hoewel het staan

inderdaad nog doorgaat, drukt het imperfectum hier alleen uit dat de bloemen er stonden op het moment dat B binnenkwam. Het huidige 'staan' van de bloemen blijkt uit de context, namelijk uit de vraag van A die met 'die bloemen' verwijst naar op dat moment daadwerkelijk aanwezige bloemen.

De mogelijkheid van 'in de toekomst beëindigd' wordt in de ANS niet genoemd, maar beide voorbeelden worden door Clement (1997, 19) gegeven. Het imperfectum kan voor zin (27) inderdaad niet echt gebruikt worden, tenzij misschien op deze gekunstelde wijze:

(29) Mijn plan was duidelijk: vandaag zou ik de hele dag in de tuin werken en morgen schilderde ik het hek.

Interessant is dan dat dit gebruik van het imperfectum haast een modale functie krijgt. Het lijkt erop dat later zal blijken dat dit plan van de spreker helemaal niet gehaald is. Als we zin (28) in een imperfectum proberen te zetten, komt ook vanzelf het modale aspect in beeld:

(30) Als je de afwas deed, mocht je tv kijken.

Deze zin neigt ook naar de omschrijving van een gewoonte, iets dat herhaaldelijk zo is (of was). Het toekomstaspect is hier dan verdwenen.

In theorie kunnen beide werkwoordstijden dus gebruikt worden voor het uitdrukken van een gebeuren dat in het heden nog gaande is. Maar iets dat in de toekomst beëindigd zal worden, kan eigenlijk alleen in het perfectum uitgedrukt worden, doordat bij het imperfectum de mogelijkheid dat we met modaliteit te maken hebben een rol speelt.

5.6 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn vier verschillen aan bod gekomen die de ANS onderscheidt voor het perfectum en het imperfectum. Ik herhaal hier kort het onderscheid dat de ANS aanbrengt en geef mijn visie weer.

[1.] Het perfectum duidt een incidenteel gebeuren aan; het imperfectum een werking van onbeperkte duur, een gewoonte enz.

Ik heb laten zien dat dit niet het geval hoeft te zijn en dat het verschil tussen perfectum en imperfectum hier waarschijnlijk teruggedleid kan worden tot het verschil in focus: het perfectum focust op de huidige situatie, het imperfectum eerder op het verleden. Desalniettemin is het goed mogelijk dat het perfectum in de praktijk vaker een incidenteel gebeuren aanduidt dan het imperfectum. Dit blijft echter in dit onderzoek verder buiten beschouwing.

[2.] Het perfectum plaatst de werking in (een periode van) het verleden, zonder die duidelijk aan een bepaald moment te koppelen; het imperfectum doet dit laatste wel.

Mijn hypothese luidt dat het omgekeerde het geval is: het imperfectum heeft een koppeling aan een specifiek moment nodig en brengt dit moment niet zelf aan in de zin. Het perfectum kan zowel met als zonder koppeling aan een specifiek moment gebruikt worden.

[3.] Het perfectum geeft aan dat het resultaat van de werking voortduurt tot het spreekmoment en/of dat de situatie op het spreekmoment van belang is; het imperfectum geeft dit niet aan.

Hoewel er discussie mogelijk is over de voorbeelden die de ANS hier gebruikt, lijkt dit inderdaad het geval te zijn.

[4.] Het perfectum kan gebruikt worden om aan te geven dat werking, referentiepunt en spreekmoment samenvallen. Het imperfectum kan hier niet voor gebruikt worden.

Zowel het perfectum als het imperfectum kunnen gebruikt worden in situaties waarin het gebeuren dat omschreven wordt op het moment van spreken nog aan de gang is. Geen van beide werkwoordstijden brengt dan daadwerkelijk deze informatie aan in de zin. Voor gebeurtenissen die in de toekomst beëindigd zijn, is het imperfectum echter niet goed te gebruiken. Hier is het gebruik in conflict met de modale functie die door het imperfectum in de zin gebracht wordt. Het is overigens maar de vraag of dergelijke door taalkundigen geconstrueerde zinnen ook daadwerkelijk door taalgebruikers gebruikt worden. Het zou goed kunnen dat dit in de praktijk niet echt voorkomt.

6. Conclusie en hypotheses

6.1 Inleiding

Naar aanleiding van alles wat besproken is in de afgelopen hoofdstukken, vallen er verschillende conclusies te trekken. Eerst bespreek ik in paragraaf 6.2 de hoofdfuncties die in de ANS onderscheiden worden voor de werkwoordstijden. In paragraaf 6.3 herhaal ik mijn hypotheses met betrekking tot het specifieke onderscheid tussen het perfectum en het imperfectum. In het tweede deel van mijn scriptie ga ik deze hypotheses testen met behulp van een responsanalyse en corpusonderzoek. Tot slot ga ik in paragraaf 6.4 nog kort in op de problematiek rond de benamingen van de verschillende werkwoordstijden.

6.2 De hoofdfuncties van de werkwoordstijden

Zoals gezegd, onderscheidt de ANS voor de werkwoorden een temporele functie, een aspectuele functie en een modale functie. Wat de temporele en de modale functie betreft, is het gebleken dat alleen de werkwoordsvormen in de verleden tijd dit soort functies kunnen aanbrengen in een zin, maar dat tegenwoordige tijden op beide punten 'neutraal' zijn.

De aspectuele functie die in de ANS besproken wordt, behelst een verschil in basisbetekenis tussen de voltooide en de onvoltooide tijden. Deze basisbetekenis kan vervolgens 'overruled' worden door andere informatie binnen de zin of in de bredere context rond een uiting. Het onderscheid zoals de ANS dat nu bespreekt, is slechts in beperkte mate geldig.

6.3 Het perfectum en het imperfectum

Aan het einde van hoofdstuk 4 ben ik al gekomen tot het volgende voorstel voor een algemeen onderscheid tussen het perfectum en het imperfectum:

perfectum: geeft geen informatie met betrekking tot de plaats op de tijdlijn;
betogende tijd; focus op het resultaat; actueel (voorgrond); wat nu?

imperfectum: geeft aan dat we te maken hebben met een gebeuren in het verleden of
in een niet-werkelijkheid; vertellende tijd; focus op de werking;
dis-actueel (achtergrond); wat toen?

In hoofdstuk 5 kwamen er nog een aantal extra verschillen bij. Dat het perfectum aangeeft dat een gebeuren van belang is op het spreekmoment, komt al naar voren uit bovenstaande omschrijving en zal dus niet extra worden opgenomen in mijn hypotheses. De andere drie verschillen worden niet nader onderzocht, aangezien daar gedetailleerder onderzoek met andere methodes voor nodig is.

De vraag is nu dus: klopt bovenstaande typering van het perfectum en het imperfectum met hoe de werkwoordsvormen in de praktijk daadwerkelijk worden gebruikt? Dit ga ik nader onderzoeken in het tweede deel van deze scriptie.

6.4 Terminologie

De noties tegenwoordig en verleden, voltooid en onvoltooid zijn verwarrend gebleken, aangezien deze termen niet zonder meer gekoppeld kunnen worden aan het daadwerkelijke betekenisverschil tussen de verschillende werkwoordstijden. De vraag is dan of dergelijke terminologie veranderd zou moeten worden. Mijn eigen voorstel zou zijn, om in ieder geval niet meer te spreken over *werkwoordstijden*, maar alleen nog over *werkwoordsvormen*. Maar wat dan te doen met de specifieke benamingen voor iedere werkwoordsvorm?

Janssen (1989) stelt voor om te spreken van 'eerste finiete vorm' en 'tweede finiete vorm'. Dit lijkt mij echter onwenselijk aangezien er dan helemaal niets met betrekking tot het betekenisverschil wordt uitgedrukt in de benaming van de werkwoordsvormen. Zelf zou ik naar aanleiding van mijn onderzoek de volgende terminologie willen voorstellen:

presens (onvoltooid tegenwoordige tijd):	ongemarkeerde vorm
imperfectum (onvoltooid verleden tijd):	temporeel gemarkeerde vorm
perfectum (voltooid tegenwoordige tijd):	aspectueel gemarkeerde vorm
plusquamperfectum (voltooid verleden tijd):	dubbelgemarkeerde vorm

Het probleem blijft dan echter dat de huidige terminologie al zodanig is 'ingeburgerd', dat vervanging eerder meer verwarring brengt dan dat er verwarring tegengegaan wordt. Daarnaast zijn de toekomstige tijden lastig in deze terminologie te passen. Een echte oplossing moet dus nog gevonden worden. Voorlopig hou ik dan ook de huidig gangbare terminologie aan.

DEEL 2. Empirisch onderzoek

7. Inleiding op het tweede deel

In de inleiding van deze scriptie heb ik vastgesteld dat de ANS het Nederlands wil omschrijven 'dat in mondelinge en schriftelijke communicatie gebruikt wordt' (Haeseryn et al. 1997, 16). De theorie die tot nu toe uiteengezet is, is getest in literaire werken,¹⁰ maar nog niet in het alledaagse taalgebruik. Om tot een goed advies te kunnen komen voor herschrijving van de ANS, is dit laatste noodzakelijk.

Het bleek echter niet gemakkelijk om het alledaagse taalgebruik te onderzoeken. Corpusonderzoek lag voor de hand, maar het Corpus Gesproken Nederlands bevat wat alledaags taalgebruik betreft vooral veel dialogen waarbij sprekers telkens maar kort aan het woord zijn. Ook een corpus samenstellen uit internetteksten bleek niet gemakkelijk: de teksten waren ofwel te gestileerd (niet alledaags genoeg) of er werd vooral presens gebruikt. Wanneer er wel teksten in de verleden tijd aangetroffen werden, stonden deze vaak alléén in het imperfectum, waardoor een vergelijking met het perfectum niet mogelijk was.

Daarom is ervoor gekozen om via een experimentele setting taalgebruik te verkrijgen dat geschikt is om te analyseren. Hiervoor is een tweedelig onderzoek gedaan onder moedertaalsprekers van het Nederlands. Ten eerste werd deze taalgebruikers gevraagd om een tiental zinnen aan te vullen met een vervolgzin. Ten tweede moesten respondenten het verloop van hun weekend omschrijven.¹¹ Zo is geprobeerd om spontaan en zo alledaags mogelijk taalgebruik uit te lokken.

In totaal hebben 203 respondenten de vragenlijst ingevuld, allemaal moedertaalsprekers van het Nederlands.¹² Daarvan heeft 45% de ene versie gekregen en 55% de andere versie.¹³ Tweederde van de respondenten was vrouw, een derde was man. De gemiddelde leeftijd van de respondenten was 41 jaar. De verdeling over de verschillende leeftijdsgroepen was als volgt:

¹⁰ Zoals door de besproken onderzoeken van Clement (1997) en Daalder en Verhagen (1993).

¹¹ Er werd aan de respondenten niet verteld waar het onderzoek precies om draaide. Wel is de mogelijkheid geboden om (geheel anoniem) een e-mailadres op te geven. Wie dat gedaan heeft, ontvangt deze scriptie en kan er zo toch achter komen aan wat voor onderzoek hij/zij precies heeft meegewerkt.

¹² De complete verzameling van vervolgzinnen en weekendverhalen die respondenten geschreven hebben, is te verkrijgen via Dr. G.J. Rutten (g.j.rutten@hum.leidenuniv.nl) of via mij (christa@bouwmans.name).

¹³ De opdrachten werden door de respondenten op een internetpagina ingevuld. Welke versie een respondent kreeg, werd bepaald door het antwoord op de vraag 'bent u op een even of op een oneven dag in de maand jarig?'. Hierdoor is de verdeling van de versies over de respondenten niet exact uitgekomen op 50%.

18-25	66
26-30	28
31-40	17
41-50	21
51-60	35
61-86	36

Over het algemeen waren de respondenten hoogopgeleid (wo of hbo); een enkeling gaf een lager opleidingsniveau aan.

Uit het literatuuronderzoek dat het eerste deel van deze scriptie beslaat, zijn een aantal hypothesen naar voren gekomen. Echter, het is lastig om deze allemaal tegelijk te onderzoeken. De focus zal daarom liggen op het meest cruciale verschil, dat met onderstaande tegenstellingen getypeerd wordt:

imperfectum:	vertellende tijd; focus op de werking; wat toen?
perfectum:	betogende tijd; focus op het resultaat; wat nu?

De vraag is hier dan of dit verschil tussen perfectum en imperfectum terug te vinden is in het 'alledaags spontaan taalgebruik' dat met behulp van de invulopdrachten is verkregen. Zoals gezegd, zijn er twee methodes gebruikt om een antwoord te vinden op deze vraag.

De eerste methode is een responsanalyse, waarbij ik een abstracte taalsituatie gecreëerd heb met een invulopdracht voor respondenten. De verwachting is dat een imperfectum de vraag 'wat toen?' oproept en dat deze tijd dus aanstuurt op de volgende stap in de verhaallijn, op een doorgaande vertelling. Het perfectum daarentegen zal een vervolg opleveren dat antwoord geeft op de vraag 'wat nu?', waarbij conclusies getrokken worden of resultaten worden genoemd. Daarnaast kijk ik ook naar welke werkwoordstijd er gebruikt wordt bij de vervolgzin. Het zou bijvoorbeeld zo kunnen zijn dat na een imperfectum vaker ook doorgegaan wordt met een imperfectum, terwijl er na het perfectum vaker het presens volgt met daarin een conclusie. In hoofdstuk 8 leg ik de methode preciezer uit, waarop in hoofdstuk 9 de resultaten volgen. In hoofdstuk 10 presenteer ik de conclusies.

De tweede methode is een klein corpusonderzoek. Dit corpus bestaat uit de verschillende verhalen die respondenten hebben opgeschreven bij de tweede opdracht: het omschrijven van het verloop van hun weekend. Hierbij is onderzocht op welke manieren taalgebruikers het perfectum en het imperfectum gebruiken. Met de hiervoor genoemde hypothesen in mijn achterhoofd, heb ik het corpus doorgenomen en de verschillende verhalen gecategoriseerd. Omdat de focus op het resultaat bij een vertelling meestal achterwege blijft, is geanalyseerd op welke andere manieren het perfectum in dit soort taalgebruik wordt ingezet. In hoofdstuk 11 zet

ik mijn precieze methode uiteen. Hoofdstuk 12 bespreekt de resultaten en in hoofdstuk 13 volgt de conclusie.

Tot slot voeg ik in hoofdstuk 14 de conclusies uit hoofdstuk 10 en 13 samen tot een concreet advies voor herschrijving van de ANS. Daarin neem ik ook een aantal concrete adviezen mee die ik in hoofdstuk 6 gepresenteerd heb naar aanleiding van het literatuuronderzoek.

8. Responsanalyse: methode

8.1 Opzet van het onderzoek

Om te testen of taalgebruikers beïnvloed worden door het gebruik van een imperfectum of een perfectum, kregen ze vijf beginzinnen in het perfectum en vijf in het imperfectum waarop ze een vervolgzin moesten schrijven. Er waren twee versies van het onderzoek. De beginzinnen die in versie A in het imperfectum stonden, werden in versie B in het perfectum getoond en omgekeerd. Wanneer ik in het vervolg spreek over een 'beginzin' dan bedoel ik zowel de A- als de B-variant, tenzij anders aangegeven. Om aan te geven om welke beginzin het gaat, geef ik dan telkens alleen de variant in het imperfectum. De volgende zinnen werden aan de respondenten voorgelegd:

Versie A

Vanmorgen liep Wendy naar school.
Iris en Amir bakten samen een taart.
De vaas is op de grond gevallen.
Ik hoorde een vreemd geluid.
Zaterdag ben ik naar de markt gegaan.
De wekker is vanmorgen al erg vroeg gegaan.
Sander fietste vroeger veel. Daardoor...
Vorig jaar ben ik op vakantie geweest. Maar...
Julia sliep al. Dus...
Al zijn broers hadden de pokken. Hij...

Versie B

Vanmorgen is Wendy naar school gelopen.
Iris en Amir hebben samen een taart gebakken.
De vaas viel op de grond.
Ik heb een vreemd geluid gehoord.
Zaterdag ging ik naar de markt.
De wekker ging vanmorgen al erg vroeg.
Sander heeft vroeger veel gefietst. Daardoor...
Vorig jaar ging ik op vakantie. Maar...
Julia heeft al geslapen. Dus...
Al zijn broers hebben de pokken gehad. Hij...

Zoals te zien is, waren er vier zinnen waarbij al een voorzet gegeven werd voor het vervolg. Hiermee konden een paar dingen bekeken worden: ten eerste zorgde dit ervoor dat mensen niet zomaar alles konden invullen, waardoor hier wellicht duidelijkere categorieën afgebakend zouden kunnen worden. Tegelijkertijd kon hiermee gekeken worden wat voor invloed zo'n woord heeft: als er bij de zinnen zónder vervolwoord geen duidelijk verschil te zien zou zijn tussen perfectum en imperfectum (iedereen doet maar wat), terwijl de zinnen met een vervolwoord wél een duidelijk verschil laten zien, dan zou geconcludeerd moeten worden dat het verschil in gebruiksmogelijkheden tussen het imperfectum en het perfectum alleen naar voren komt wanneer er een specifieke context is. Anderzijds zou het ook zo kunnen zijn dat er na een vervolwoord juist maar één soort vervolgzin gegeven wordt. Dan moet geconcludeerd worden dat de context zó sturend is dat die de sturing van de werkwoordstijd overschaduwet.

De zinnen werden in willekeurige volgorde aan de respondenten getoond, onder elkaar op één pagina. De omschrijving van de opdracht luidde als volgt:

U krijgt een aantal zinnen te zien. Bedenk telkens één zin die een logisch vervolg kan zijn op het verhaal.

Bijvoorbeeld:

Esther ging gisteren naar haar oma.

Mogelijke aanvullingen zijn:

- * Daar heeft ze pannenkoeken gegeten.
- * Ze gingen samen een wandeling maken.
- * En vandaag is ze bij haar tante geweest.

Vul de zinnen aan.

Aanvankelijk werd er bij de opdracht ook een voorbeeld gegeven van een 'foute' vervolgzin.¹⁴ Ik heb het onderzoek echter eerst door vier testrespondenten laten invullen. Zij gaven aan dat dit foute voorbeeld onprettig was. Het maakte hen onzeker over of ze bepaalde zinnen die in hen opkwamen nou wel of niet mochten typen, en daarom is deze zin weggelaten uit de uiteindelijke versie van het onderzoek. De beginzinnen zelf zijn naar aanleiding van het testonderzoek onveranderd gebleven.

8.2 Verwerking van de resultaten

8.2.1 Resultaten categoriseren

Om te kunnen vaststellen welke richting het imperfectum of perfectum opstuurt, moesten de vervolgzinnen van de respondenten gecategoriseerd worden. Hierbij heb ik de inhoud van de zinnen zelf als uitgangspunt genomen. Ik ben als volgt te werk gegaan: ik heb één beginzin genomen en alle vervolgzinnen gegroepeerd naar overeenkomstige inhoud. Aan deze groepen heb ik vervolgens categorienamen toegekend. De set categorieën die dat opleverde, heb ik gebruikt om alle andere zinnen onder te brengen in een categorie. Gaandeweg moesten de categorieën af en toe aangescherpt worden en ik ben meerdere keren door het geheel heen gegaan om te controleren of ik de zinnen op een overeenkomstige manier had ingedeeld.

¹⁴ Er stond het volgende:

Zorg telkens dat uw zin een logisch vervolg vormt op de eerste zin. Bedenk elke keer een gebeurtenis die volgt op de gegeven zin. Schrijf gebeurtenissen, geen algemene informatie.

Dus niet:

Ik ging gisteren naar mijn oma.

* Mijn oma is een heel lief mens.

Uiteindelijk waren er drie hoofdcategorieën: *Gebeurtenis*, *Inhoudelijke informatie* en *Resultaat*. Binnen de eerste twee categorieën werden subcategorieën onderscheiden. Hieronder staan alle categorieën met per categorie een voorbeeld:

Gebeurtenissen

voorafgaand aan de beginzin (Ge)

Vanmorgen liep Wendy naar school. Gister ging ze met de bus.

gelijktijdig met de beginzin (Gg)

Iris en Amir bakten samen een taart. Ze maakten ruzie over het recept.

volgend op de beginzin (Gv)

De wekker is vanmorgen al erg vroeg gegaan. Onder de douche werd ik pas echt wakker.

later in de toekomst (nog niet begonnen) (Gl)

Vanmorgen is Wendy naar school gelopen. Ze wordt vanmiddag door papa met de auto opgehaald.

huidige gebeurtenis (start nu) (Gh)

Iris en Amir bakten samen een taart. Nu wachten ze op de visite, die hem op komt eten.

Inhoudelijke informatie

specificatie (Is): geeft extra informatie over iets dat het geval is

Zaterdag ging ik naar de markt. Dat is één van mijn vaste rituelen op zaterdagochtend.

motivatie/oorzaak (Im): geeft een reden of oorzaak voor datgene wat in de beginzin gebeurt

De wekker ging vanmorgen al erg vroeg. Ik moest om acht uur in Utrecht zijn.

reflectie (Ir): blikt terug op situatie van de beginzin, geeft gedachten weer van een verteller of een personage

De vaas is op de grond gevallen. Maar ach, scherven brengen geluk.

Resultaat (geen subcategorieën)

Ik hoorde een vreemd geluid. Het bleek de roep van een pauw.

In enkele gevallen bleek een beginzin bij veel respondenten eenzelfde soort vervolgzin uit te lokken. Die zinnen behoorden dan niet alleen allemaal tot dezelfde categorie, maar toonden ook wat woordgebruik en betekenis betreft veel overeenkomsten. In die gevallen is een extra subcategorie toegevoegd, die bij het tellen van de resultaten wel weer samengevoegd werd met de categorie waar deze groep toe behoorde. Een voorbeeld zijn de vervolgzinnen op *Iris en Amir bakten samen een taart*. Een greep uit de vervolgzinnen:

Hij smaakte lekker.

Hij was erg lekker.

Die was lekker.

Hij was heerlijk.

En lekker dat ie was!

De moeder van Amir vond de taart heel lekker.

Deze zinnen behoren tot de categorie *Resultaat*, maar werden gezien als een specifiek soort resultaat. Andere *Resultaten* waren bijvoorbeeld:

Daarom hebben ze nu ruzie.

De keuken is een rotzooi.

Vandaar dat ze zo vrolijk zijn.

Naast deze indeling naar de inhoud, heb ik ook bij iedere zin aangegeven in welke werkwoordstijd de vervolgzinnen stonden. De werkwoordstijden die voorkwamen, zijn: geen (zin bevat geen werkwoord), gebiedende wijs, presens, imperfectum, perfectum, plusquamperfectum, bijzondere variant van het perfectum. Deze laatste groep bestaat uit perfecta waarbij in plaats van een voltooid deelwoord een infinitief voorkomt, doordat er een tweede hulpwerkwoord aanwezig is. Het gaat om zinnen als *Toen ben ik lekker blijven liggen* en *Dus ben ik ook maar gaan slapen*, telkens met *zijn* als persoonsvorm, gevolgd door *gaan* en een infinitief van een ander werkwoord. Deze groep blijft hier verder buiten beschouwing, maar wordt nader besproken in hoofdstuk 12. In bijlage A.1 is te zien hoe de volledige codering van werkwoordstijd en inhoudscategorie eruitziet in het corpus.

Soms bestond een vervolgzin uit twee zinnen. Wanneer die in verschillende werkwoordstijden stonden, is er gekozen om de werkwoordstijd te nemen van de zin die de kern van de inhoud weergaf. Een enkele keer had een vervolgzin inhoudelijk niets te maken met een beginzin. Deze zinnen zijn weggelaten uit de resultaten.

8.2.2 Verwachtingen op basis van de hypothesen

Aangezien de categorieën waarin ik de zinnen ingedeeld heb niet exact overeenkomen met de hypothesen zoals geformuleerd in hoofdstuk 7, moeten de categorieën nog gekoppeld worden aan deze hypothesen. Met als leidraad de tegenstelling tussen 'wat toen?' (na imperfectum) en 'wat nu?' (na perfectum), luiden de verwachtingen als volgt.

De categorieën *Gebeurtenis gelijktijdig/volgend op* (Gg/Gv) de beginzin komen vaker voor na een imperfectum dan na een perfectum. *Gebeurtenissen nu* (Gh) of *gesitueerd in de toekomst* (Gf) komen juist vaker voor na een perfectum. Voor *eerdere gebeurtenissen* (Ge) zal er weinig verschil zijn. In de categorie *Inhoud* zal *specificatie* (Is) vaker voorkomen na een imperfectum terwijl *reflectie* (Ir) eerder verwacht wordt na een perfectum. De subcategorie *motivatie/reden* (Im) valt moeilijk te plaatsen binnen de hypothesen die uit het literatuuronderzoek zijn voortgekomen. De categorie *Resultaat* (Rr) komt naar verwachting het vaakst voor na een perfectum.

Verder heb ik telkens aangegeven in welke werkwoordstijden de vervolgzinnen stonden. Hierbij is de verwachting dat zinnen in het imperfectum vooral gevolgd zullen worden door zinnen in de verleden tijd, en met name in het imperfectum. Voor het perfectum is het lastiger om een

voorspelling te doen. De verwachting is hier dat er na het perfectum meer mogelijk is op dit punt en dat er dus niet één werkwoordsvorm zal zijn die het vaakst voorkomt na een perfectum.

De verwachting is niet dat vervolgzinnen uitsluitend aan bovengenoemde voorspellingen zullen voldoen. Daarvoor zijn er te veel mogelijkheden met taal; het zou heel vreemd zijn als na een imperfectum altijd alleen maar een imperfectum volgt. Maar ik wil wel onderzoeken of de verwachtingen over de verschillen tussen imperfectum en perfectum met behulp van mijn onderzoek terug te vinden zijn.

8.2.3 Statistische significantie

Om de resultaten te kunnen interpreteren, is telkens gekeken naar het aantal keren dat een bepaalde categorie voorkwam na de beginzin in het imperfectum in vergelijking met het aantal keren dat die categorie voorkwam na een beginzin in het perfectum. Het ging dan telkens om het percentage zinnen binnen die categorie ten opzichte van het totaal aantal zinnen. (Dit totaal aantal was niet telkens gelijk aangezien irrelevante vervolgzinnen uit de resultaten zijn weggelaten.)

Maar wanneer bijvoorbeeld het *gemeten* percentage van *Resultaten* na een perfectum hoger is dan het percentage *Resultaten* na een imperfectum, dan wil dat nog niet zeggen dat dit verschil overeenstemt met het *werkelijke* verschil tussen het perfectum en het imperfectum. Hoe kleiner het aantal metingen (hier dus het aantal relevante vervolgzinnen), hoe groter de kans dat de resultaten op toeval berusten.

Het aantal metingen is dus van belang en moet worden meegenomen in de interpretatie van de resultaten. Om de betrouwbaarheid van de resultaten te kunnen bepalen, is het Wilson-score-interval gebruikt (Wilson 1927, 209-212), waarmee voor elke meting het 95%-betrouwbaarheidsinterval is bepaald. Dit betrouwbaarheidsinterval is het gebied rond een gemeten waarde waarbinnen met een waarschijnlijkheid van 95% de werkelijke waarde zal liggen. Een verschil in de percentages voor de vervolgzinnen na een imperfectum of een perfectum wordt statistisch significant geacht wanneer de betrouwbaarheidsintervallen van de twee meetwaarden niet overlappen. Het Wilson-interval is een benadering van het werkelijke interval, maar geeft voor dit onderzoek voldoende nauwkeurige resultaten.

9. Responsanalyse: resultaten

9.1 Inleiding

Voor de resultaten die het totaalbeeld geven, zijn alle vervolgzinnen op zes verschillende beginzinnen bij elkaar genomen. De overige vier zinnen, de zinnen die gevolgd werden door een sturend woord, worden apart besproken. Er zijn in dit totaalbeeld 607 vervolgzinnen opgenomen na een imperfectum en ook 607 na een perfectum. Dat dit getal voor beide hetzelfde is, is toeval. Uit beide groepen zijn vervolgzinnen buiten beschouwing gelaten en toevallig zijn dat er evenveel.

Waar de groepen vervolgzinnen los besproken worden, dus per beginzin, is er steeds een verschil in het totaal aantal zinnen. Dit komt doordat de verschillende versies niet door evenveel respondenten ingevuld zijn en doordat er irrelevante zinnen uit de resultaten zijn weggelaten. Daarom geef ik de resultaten vooral weer in percentages ten opzichte van het totaal aantal zinnen. In bijlage A.2 staan alle tabellen waarin per beginzin te zien is in welke categorieën de vervolgzinnen vallen.

In paragraaf 9.2 bespreek ik de resultaten met betrekking tot de inhoudscategorieën en in paragraaf 9.3 kijk ik naar de verschillende werkwoordstijden die in de vervolgzinnen gebruikt zijn. In paragraaf 9.4 bespreek ik de invloed van woordbetekenissen op de resultaten.

9.2 Inhoudscategorieën

9.2.1 Resultaten voor het imperfectum

Ten eerste kan ik kort zijn over de verwachting dat de categorie *Inhoud specificatie* vaker voor zou komen na een imperfectum dan na een perfectum. Bij de zes beginzinnen die meegenomen zijn in het totaal, besloeg deze categorie voor zowel het imperfectum als het perfectum 12% van het totale aantal vervolgzinnen (76 na het imperfectum en 74 na het perfectum). Bij drie van de vier andere zinnen kwam deze categorie niet eens voor. Hier is dus geen verschil tussen het imperfectum en het perfectum geconstateerd.

Ten tweede werd er verwacht dat de categorieën *Gebeurtenis gelijktijdig* (Gg) en *Gebeurtenis volgend op* (Gv) beide vaker zouden voorkomen na een imperfectum dan na een perfectum. Voor die eerste categorie bleek dat inderdaad het geval: met 27% van het totale aantal vervolgzinnen na een imperfectum (totaal 163) tegenover 16% na een perfectum (totaal 99), is dit verschil statistisch significant. Het verschil voor de tweede categorie bleek echter niet statistisch significant. Na een imperfectum behoorde 16% van de vervolgzinnen tot deze categorie, na een perfectum 14%.

Deze twee categorieën bleken echter vrij lastig uit elkaar te houden. Dat is goed te zien in het inhoudelijke verschil tussen vervolgzinnen na de beginzin *Vanmorgen liep Wendy naar school*

en de vervolgzinnen na *Zaterdag ging ik naar de markt*. Bij die eerste zin kon een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen zinnen die gingen over het onderweg zijn naar school en zinnen die gingen over iets dat vervolgens op school gebeurde. *Naar de markt gaan* echter resulteerde in slechts drie vervolgzinnen die daadwerkelijk gingen over het onderweg zijn naar de markt (wel alle drie na een imperfectum). Alle andere zinnen gingen over wat er vervolgens op de markt gebeurde.

Mogelijk is hier een sturend verschil in het werkwoord: *lopen* impliceert onderweg zijn, terwijl *gaan* wellicht meer de gedachte oproept van ergens ook echt aankomen of zijn. Het zou dan kunnen dat *Wendy ging naar school* en *ik liep naar de markt* precies omgekeerde resultaten zouden opleveren waarbij meer vervolgzinnen zouden gaan over het op school zijn respectievelijk het onderweg zijn naar de markt.

Dit verschil resulteerde erin dat ik voor de zinnen met *naar school* een duidelijk onderscheid kon maken tussen de categorieën *Gg* en *Gv*, terwijl ik bij *naar de markt* alles geschaard heb onder *Gg*. Voor de andere beginzinnen heb ik ook telkens een grens moeten trekken die voor de ene zin soms net ergens anders lag dan voor de andere. Daarmee wordt het onderscheid tussen *Gg* en *Gv* minder specifiek. Voegen we de resultaten voor deze twee categorieën samen, dan is het verschil statistisch significant: 43% van de zinnen na een imperfectum behoren dan tot deze categorie tegenover 31% van de zinnen na een perfectum. Hieruit kan dus geconcludeerd worden dat een imperfectum inderdaad meer dan een perfectum aanstuurt op het verder vertellen van de verhaallijn.

9.3.2 Resultaten voor het perfectum

Voor het perfectum luidde de hypothese dat deze werkwoordstijd meer dan het imperfectum aanstuurt op een vervolg binnen een van de volgende categorieën: *Gebeurtenis op het huidige moment* (*Gh*), *Gebeurtenis later* (*Gl*), *Reflectie* (*Ir*) of *Resultaat* (*Rr*). Voor het totaal van de vervolgzinnen werd hier nergens een statistisch significant verschil geconstateerd. Dat is echter niet zo vreemd: voor het imperfectum waren er minder verschillende categorieën, terwijl hier de vier verschillende categorieën in feite met elkaar concurreren.

Hoewel er nergens statistische significantie optrad, was het percentage van vervolgzinnen voor elke categorie hoger na het perfectum dan na het imperfectum. Door al deze categorieën samen te voegen, bleek alsnog dat hier een significant verschil is tussen de zinnen na een imperfectum en na een perfectum. 40% van de zinnen na een perfectum behoorden tot deze groep van samengenomen categorieën (245 zinnen in totaal) tegenover 32% van de zinnen na een imperfectum (192 in totaal).

Overigens was er één beginzin waar wél een significant verschil gevonden werd voor de categorie *Resultaat*. Dat was de zin *De wekker ging vanmorgen al erg vroeg*, met vervolgzinnen als:

Daardoor ben ik moe.
Vandaar dat ik zo moe ben.
Ik zit dus nog te gapen.

Van de zinnen na een perfectum, behoorde er hier 32% tot de categorie *Resultaat*, tegenover 15% van de zinnen na een imperfectum. Van de in totaal 46 vervolgzinnen in de categorie *Resultaat*, bevatten er 19 het woordje *moe*.

9.3 Werkwoordstijden

Van de verschillende werkwoordstijden die gebruikt werden in de vervolgzinnen, leverden er drie een statistisch significant verschil op. Het imperfectum kwam meer voor na het imperfectum, het presens en het perfectum kwamen meer voor na het perfectum (zie tabel 4¹⁵).

TABEL 4. WERKWOORDSTIJDEN VAN DE VERVOLGZINNEN

	na imperfectum	na perfectum	totaal
presens	83 (13.7%)	190 (31.3%)	273
imperfectum	398 (65.6%)	250 (41.2%)	648
perfectum	64 (10.5%)	112 (18.5%)	176

Dit zijn meteen ook de drie werkwoordstijden die het meest gebruikt zijn. Dus ondanks dat het imperfectum vaker volgt op het imperfectum dan op het perfectum, is deze werkwoordstijd ook na het perfectum de vaakst gebruikte. Dit geldt echter niet als we alle tien de beginzinnen apart van elkaar bekijken. Daar wordt na een perfectum de ene keer het imperfectum het vaakst gebruikt, een andere keer het perfectum, het presens of de categorie 'geen persoonsvorm'. Na het imperfectum volgt bij negen van de tien beginzinnen het imperfectum het vaakst.

9.4 De sturende invloed van woordbetekenissen

9.4.1 Toestanden in plaats van gebeurtenissen

Van de tien beginzinnen die gebruikt zijn in het onderzoek, zijn er twee die geen gebeurtenis maar een toestand uitdrukken. In de ANS worden deze twee zinnen gebruikt om aan te tonen dat een imperfectum een gebeurtenis aan een specifiek moment koppelt en een perfectum niet.¹⁶

¹⁵ In deze telling zijn alleen de zes beginzinnen overgenomen waarbij geen vervolwoord gegeven was.

¹⁶ Dat ik het met deze omschrijving van een van de verschillen tussen het imperfectum en het perfectum niet eens ben, heb ik behandeld in paragraaf 5.3 en doet hier verder niet ter zake.

- (7a) Al zijn broers hebben de pokken gehad.
 (7b) Al zijn broers hadden de pokken.
 (8a) Hij heeft al geslapen.
 (8b) Hij sliep al.

Zin (7a) betekent: 'vóór het spreekmoment heeft er voor al zijn broers een periode bestaan waarin ze (al dan niet gelijktijdig) de pokken hadden'; zin (7b) drukt uit: 'op een bepaald moment in het verleden hadden al zijn broers (tegelijk) de pokken'. Zin (8a) verwijst naar het spreekmoment en drukt uit dat iemand daarvóór al geslapen heeft, terwijl (8b) alleen kan verwijzen naar een moment in het verleden waarop iemand sliep.

(Haeseryn et al. 1997, 122-123)

Of de betekenissen zoals omschreven voor de zinnen (7a) en (7b) inderdaad zo gevoeld werden door de respondenten, kon niet afgeleid worden uit de vervolgzinnen die zij hebben opgeschreven. Voor de zinnen (8a) en (8b) was dit wél duidelijk, aangezien de zin *Julia sliep al* slechts één keer gevolgd werd door een zin in de categorie *Gebeurtenis volgend op*:

Julia sliep al. Dus werd ze wakker van het vuurwerk.

Maar los van een aantal uitzonderingen, kon er voor deze beginzin een heel duidelijk patroon herkend worden: 88% van de vervolgzinnen na een imperfectum, bevatten een gebeurtenis die gelijktijdig was met het slapen van Julia. Na het perfectum volgde meestal een *Resultaat* (83%) of een *Gebeurtenis op het huidige moment* (14%).

De zinnen na *Al zijn broers hadden de pokken. Hij...* hadden vooral betrekking op of deze *hij* zelf wel of niet de pokken ook had of gehad had. Na een imperfectum ging 71% van de zinnen over een *Gebeurtenis gelijktijdig*, met op de tweede plaats de categorie *Reflectie*, die meestal ging over wat de *hij* ervan vond dat zijn broers ziek waren, zoals:

Al zijn broers hadden de pokken.	Hij vond dat stom.
	Hij was ontroostbaar.
	Hij hoopte niet dat hij het ook zou krijgen.

De vervolgzinnen na het perfectum vielen meestal ook binnen de categorie *Gebeurtenis gelijktijdig*, met het verschil dat er in bijna de helft van de gevallen geen werkwoordstijd gebruikt werd. De aanvullingen waren dan meestal kortweg: 'Hij niet.' Daarmee was het niet duidelijk welk moment in de tijd de respondenten hierbij precies in gedachten hadden. Bij de andere acht beginzinnen is nergens zo'n hoog percentage vervolgzinnen binnen één categorie te vinden.

Wat voor beide zinnen opvallend is, is dat een *Gebeurtenis* later dan het gebeuren uit de beginzin (categorieën *Gf* of *Gh*) significant vaker voorkomt na het perfectum. Na de andere acht beginzinnen kwamen deze categorieën beduidend minder voor. Voor *Al zijn broers hebben de*

pokken gehad ging het om 13% van de zinnen na een perfectum (in totaal 14) en 1% na een imperfectum (in totaal 1), met zo ongeveer drie mogelijkheden:

Hij kan ze nog krijgen.

Hij moet ze nog krijgen.

Hij zal ze ook nog wel krijgen.

Voor *Julia heeft al geslapen* ging het om een *huidige gebeurtenis* (Gh): 14% van de zinnen na een perfectum en 0% van de zinnen na een imperfectum. Bij deze 16 zinnen werd in maar liefst 12 gevallen het woord *nu* gebruikt, wat extra aantoonde dat het perfectum aanstuurt op een conclusie in het heden. Hierbij waren de betekenissen meer divers dan bij *zijn broers*, bijvoorbeeld:

Dus blijft ze nu wakker.

Dus kan ze nu met haar speelgoed gaan spelen.

Dus wil ze nu wat eten.

Een goede verklaring voor het grote verschil tussen het imperfectum en het perfectum zou kunnen zijn dat beide zinnen een toestand omschrijven. Het verschil in betekenis dat door het imperfectum of het perfectum gemaakt wordt, is duidelijker wanneer die zin een toestand beschrijft dan wanneer een zin een gebeurtenis beschrijft. Het kan echter wel zo zijn dat het feit dat het hier bij de beginzinnen om een toestand gaat en niet om een gebeurtenis, niet de enige reden is dat er zo'n duidelijk patroon te zien is. Voor beide zinnen werd namelijk al het eerste woord van de beginzin gegeven. Voor *Al zijn broers hadden de pokken* was dat *hij*, voor *Julia sliep al* was dat *dus*. Het woord *hij* is echter vrij neutraal en minder sturend dan het woord *dus*. Hierover meer in paragraaf 9.4.3.

Wat de verschillende werkwoordstijden betreft die de respondenten gebruikt hebben, is het patroon wel overeenkomstig met de resultaten bij de andere zinnen. Voor beide beginzinnen geldt dat de volgende verschillen significant zijn: een perfectum en een presens volgen vaker op een perfectum, een imperfectum en een plusquamperfectum volgen vaker op een imperfectum. Het futurum werd na beide beginzinnen te weinig gebruikt om een significant verschil te kunnen aantonen. Voor de zin over de pokken werd ook vastgesteld dat een zin zonder persoonsvorm vaker voorkomt na een perfectum. Deze categorie was bij *Julia sliep al* niet aanwezig.

9.4.2 Sturende inhoud

De vervolgzinnen die respondenten invulden, waren over het algemeen divers. Toch waren er meerdere beginzinnen waarbij opvallend veel vervolgzinnen woordelijke overeenkomsten vertoonden. Een voorbeeld is *zaterdag ging ik naar de markt*, waar behoorlijk vaak een vervoeging van het werkwoord *kopen* op volgde, met als lijdend voorwerp meestal vis, groente,

fruit of bloemen. Of de zin *de vaas is gevallen* waarop naast een hoog aantal zinnen in de trant van *nu is hij stuk/gelukkig is hij nog heel* ook opvallend vaak volgde: *scherven brengen geluk!*

Over het algemeen waren dit soort gelijkenissen vooral praktisch bij het indelen van de zinnen in verschillende inhoudscategorieën. Maar er waren twee beginzinnen die vervolgzinnen bleken uit te lokken die ik niet voorzien had.

De eerste is *Vanmorgen liep Wendy naar school*. Hier werd door veel respondenten een vervolgzin bij geschreven die ging over de reden dat Wendy lopend ging. De meest voorkomende reden was, in verschillende bewoordingen, *haar fiets was namelijk stuk*. Maar er werd ook op andere manieren gereageerd op dat 'lopen', bijvoorbeeld met een vervolgzin als *Vanmiddag neemt ze de bus terug*.

Blijkbaar vonden respondenten de manier waarop Wendy naar school ging zo ongewoon, dat ze in hun vervolgzinnen vooral daar op reageerden. Het zou dan goed kunnen dat *Vanmorgen fietste Wendy naar school* andere vervolgzinnen zou hebben opgeleverd, omdat fietsen als een gewonere manier gezien wordt om naar school te gaan.

De tweede zin die een onverwacht hoog aantal binnen één categorie opleverde, was *Vorig jaar ging ik op vakantie. Maar...* De verwachting was hier dat er na een imperfectum vaker geschreven zou worden over een *maar* in termen van wat er fout ging *tijdens* de vakantie, terwijl een perfectum zou aansturen op een *maar* in termen van een conclusie: *dit jaar ga ik niet*.

Het bleek echter dat de combinatie van *vorig jaar* en *maar* voor zowel het imperfectum als het perfectum sterk de tegenstelling opriep met *dit jaar*. Van de 200 vervolgzinnen in totaal, dus de vervolgzinnen op een perfectum en een imperfectum samen, bevatten er maar liefst 132 de woorden *dit jaar*. Om die reden is deze beginzin weggelaten uit het totaal, terwijl de zin *Vanmorgen liep Wendy naar school* nog genoeg variatie in de vervolgzinnen had om meegenomen te kunnen worden in de totaalresultaten.

Het zou goed kunnen dat een net iets andere formulering of de weglating van het woord *maar* voor geheel andere resultaten zou hebben gezorgd. Er werden overigens inderdaad wel naar verwachting vervolgzinnen geformuleerd die gingen over een *maar* met betrekking tot de vakantie zelf. Maar deze waren zodanig in de minderheid dat er geen significante resultaten optraden in het verschil tussen zinnen na een imperfectum of na een perfectum.

Wat hier in ieder geval geconcludeerd moet worden, is dat de woordbetekenissen erg sturend kunnen zijn. Deze sturing kan sterker zijn dan die van de werkwoordstijden. Het is echter lastig te bepalen wanneer dit wel of niet het geval is.

9.4.3 Sturend beginwoord vervolgzin

In totaal waren er vier beginzinnen waarbij ook het eerste woord van de vervolgzin al gegeven was aan de respondenten. Het ging om de volgende zinnen:

Al zijn broers hadden de pokken. Hij...

Vorig jaar ging ik op vakantie. Maar...

Julia sliep al. Dus...

Sander fietste vroeger veel. Daardoor...

De eerste twee van deze zinnen zijn al uitvoerig besproken. Ook *Julia sliep* is al kort aan bod gekomen. Hier bespreek ik zowel *Julia sliep* als *Sander fietste veel*, omdat de twee een overeenkomst vertonen: de vervolgwwoorden stuurden aan op een conclusie.

Het bleek dat deze twee vervolgwwoorden te sturend waren. Vervolgzinnen zoals onderstaande werden hiermee bij voorbaat al onmogelijk:

Julia sliep al. Ze droomde over koeien.

Sander fietste vroeger veel. Hij is zelfs een keer helemaal naar Italië gefietst.

Dit is niet per se nadelig. Door het toevoegen van de vervolgwwoorden kon ik bekijken wat de invloed van de context, hoe minimaal ook, kon zijn. En die invloed blijkt groot. Voor *Julia sliep* werd het erg moeilijk om nog een onderscheid te maken tussen de inhoudscategorieën *Resultaat* en *Gebeurtenis*, aangezien iedere gebeurtenis eigenlijk ook gepresenteerd werd als een resultaat, door het woordje *dus*.

De zin *Sander fietste vroeger veel. Daardoor...* stuurde zodanig aan op bepaalde soorten vervolgzinnen, dat de indeling in categorieën voor deze zin is aangepast. De volgende categorieën zijn onderscheiden, hieronder is telkens een voorbeeld gegeven:

1. Een gevolg met betrekking tot een goede conditie/sterke lichaamsdelen dat in het NU nog steeds geldig is.

Daardoor heeft hij een goede conditie.

2. Een gevolg met betrekking tot een goede conditie/sterke lichaamsdelen dat TOEN geldig was.

Daardoor had hij een goede conditie.

3. Een ander gevolg dat NU geldt.

Daardoor is zijn fiets nu stuk.

4. Een ander gevolg dat TOEN gold.

Daardoor kwam hij veel buiten.

Deze indeling leverde het volgende op:

TABEL 5. INDELING VAN DE VERVOLGZINNEN NAAR CATEGORIE

categorie	Na imperfectum	Na perfectum	Totaal
1. specifiek gevolg nu	50 (54%)	77 (70%)	127
2. specifiek gevolg toen	21 (23%)	0 (0%)	21
3. ander gevolg nu	17 (18%)	31 (28%)	48
4. ander gevolg toen	4 (4%)	2 (2%)	6

Van deze verschillen is alleen het verschil bij de tweede categorie statistisch significant. Alleen na een imperfectum noemen respondenten resultaten die geldig waren in de periode dat Sander veel fietste. Maar als categorie 1 en 3 worden samengenomen, heb je alle gevolgen die gaan over het 'nu'. Dan treedt er wel een significant verschil op, waarbij deze gevolgen significant vaker voorkomen na een perfectum. Dus hoewel er in verband met het sturende vervolgwoord een andere indeling gemaakt moest worden wat de categorieën betreft, laten de resultaten toch een duidelijk verschil zien tussen het imperfectum en het perfectum.

Wel verschillen deze resultaten met betrekking tot de werkwoordstijden van de vervolgzinnen. De neiging om na het imperfectum te blijven spreken over het verleden, wordt overschaduwd door het sturende woord *daardoor*. Het is niet onmogelijk (getuige de 21 zinnen die wél over een gevolg binnen het verleden gaan), maar het merendeel van de vervolgzinnen staat hier zowel na het perfectum als na het imperfectum in het presens.

Er is een kans dat voor heel andersoortige zinnen de invloed van *daardoor* kleiner is. Een zin als *Anna was vroeger vaak ziek. Daardoor...* zou misschien gemakkelijker kunnen leiden tot vervolgzinnen over Anna's situatie vroeger (daardoor heeft ze veel school gemist/moest ze vaak naar het ziekenhuis etc.). Opnieuw is het de combinatie van de inhoud van de zin met het vervolgwoord dat specifieke reacties uitlokt bij de respondenten. Dus hoewel de werkwoordstijden invloed hebben, spelen de woordbetekenissen ook een grote rol.

10. Responsanalyse: conclusie

Zoals paragraaf 9.4 heeft aangetoond, zijn niet alleen de werkwoordstijden sturend geweest. De zinnen die toestanden omschreven, leverden duidelijke resultaten, maar dit kwam meer door de beperkende invloed van het feit dat het om toestanden ging dan door de werkwoordstijden. De conclusies die hier getrokken worden, gaan dan ook alleen over zinnen in het imperfectum of perfectum die een gebeurtenis uitdrukken. Resultaten met betrekking tot de vier zinnen die een vervolwoord gekregen hadden, worden niet meegenomen in deze conclusie. Dat inhoud van de zinnen sowieso sturend is voor het vervolg, had verder geen negatieve invloed op de resultaten aangezien de versies van de zinnen alleen verschilden wat de werkwoordstijd betrof.

Wat de verschillende inhoudscategorieën betreft, kan gesteld worden dat een imperfectum inderdaad aanstuurt op een vervolg dat in de lijn van het verhaal ligt (*Gebeurtenis gelijktijdig* of *Gebeurtenis volgend op*). Dit past bij de karakterisering van het imperfectum als een vertellende tijd die aanstuurt op de vraag 'wat toen?' Voor het perfectum valt zo'n harde conclusie echter niet te trekken. Verschillende categorieën samen kwamen dan wel significant vaker voor na een perfectum, maar verder hingen de verschillen vooral af van individuele gevallen. Een perfectum bleek dus niet één specifieke kant op te wijzen.

Wat een nadeel is geweest van deze methode met vervolgzinnen, is dat er vooral gekeken werd naar waar een imperfectum of perfectum op aanstuurt. De hypothesen die uit het literatuuronderzoek gekomen zijn, gaan echter vooral over de gebruiksmogelijkheden van het imperfectum en het perfectum. Met andere woorden: de vraag is niet 'waar stuurt een werkwoordstijd op aan' in termen van een vervolg, maar 'hoe wordt een werkwoordstijd gebruikt'. Bij het analyseren van de vervolgzinnen heb ik hier wel aandacht aan besteed door te kijken naar de koppeling van de inhoudscategorieën met de werkwoordstijden waarin deze vervolgzinnen stonden. Dit leverde echter geen statistisch significante resultaten op en daarom is er verder geen aandacht aan besteed bij de bespreking van de resultaten.

11. Corpusanalyse: methode

Bij het tweede deel van dit onderzoek is de respondenten gevraagd om een verhaal te schrijven over hun afgelopen weekend. Bij de opdrachtschrijving is erop gelet om geen imperfectum of perfectum te gebruiken, zodat dit geen sturende invloed kon hebben:

Schrijf een kort verhaal over het verloop van uw afgelopen weekend (min. 500 tekens: 100-200 woorden).
Dit mag gaan over een enkele gebeurtenis, maar ook over meerdere gebeurtenissen.

De internetvragenlijst waarin de respondenten hun verhaal schreven, kon helaas niet op woordaantal controleren. Wel werd er een foutmelding gegeven wanneer de respondent minder dan 500 tekens getypt had.

Van de 203 respondenten zijn er uiteindelijk 135 verhalen gebruikt om het corpus te vormen. Andere verhalen waren te kort (minder dan 90 woorden), niet serieus ingevuld of het grootste deel van de zinnen stond in het presens. Onder die laatste groep vielen bijvoorbeeld verhalen die vooral algemene omschrijvingen van gewoontes of evenementen bevatten. Binnen de 135 geanalyseerde verhalen kwam dit soms ook voor, maar dan was het niet overheersend.¹⁷ Langere gedeeltes over het 'nu' of reflecties op de opdracht van het schrijven zelf die voorkwamen binnen de 135 geanalyseerde verhalen, zijn weggelaten uit de verdere resultaten.

Het corpus bestaat uit 135 verhalen met een totaal van 16.630 woorden, verdeeld over 2040 'zinnen' (iedere hoofd- en bijzin apart geteld, waarmee een zin van hoofdletter tot punt dus uit meerdere 'zinnen' kan bestaan). Ieder verhaal bevat gemiddeld 123 woorden en gemiddeld 15 'zinnen'. De respondenten hebben ieder een nummer gekregen, maar de nummering loopt niet van 1 t/m 135. De getallen verwijzen naar de respondenten 1 t/m 203, alleen komen er van die 203 dus maar 135 in het corpus voor.

Om een globaal inzicht te krijgen in de verschillende verhalen, zijn de teksten om te beginnen op twee punten geanalyseerd. Ten eerste heb ik per zin aangegeven in welke werkwoordstijd deze zin staat. Zowel hoofdzinnen als bijzinnen zijn hierin meegenomen en ook zinnen zonder persoonsvorm kregen een aparte codering als 'zin'. Wanneer ik vanaf nu over een *zin* spreek, bedoel ik zo'n soort 'zinsstuk' en dus niet een volledige 'zin' van hoofdletter tot punt. Ten tweede is er naar de inhoud gekeken, en wel naar tijdsprongen: overgang naar een volgende dag of

¹⁷ Hierbij is geen harde grens gehanteerd. Uiteindelijk waren er vijf verhalen waarbij het presens wel overheersend was (besloeg de helft tot tweederde van het totaal aantal zinnen). Het gaat om de respondenten 15, 25, 70, 96 en 139. Zij gebruikten het presens meestal als een mengvorm van een presens historicum en het stellen van algemene waarheden. Omdat ze gebeurtenissen beschreven in het presens gemengd met imperfectum en/of perfectum, heb ik deze verhalen opgenomen in het corpus. Hun specifieke gebruik van het presens is interessant, maar valt verder buiten het kader van dit onderzoek.

naar een later moment op de dag, door de respondenten aangegeven met bepalingen als *zondag, daarna, in de avond* etcetera. Zo ontstond er een overzicht van de gebruikte werkwoordstijden en het aantal tijdsprongen dat een respondent maakt. In bijlage B.1 is te zien hoe de categorisering eruitziet in het corpus. Bijlage B.2 geeft in tabel 1 een volledig overzicht van het aantal imperfecta, perfecta, overige werkwoordstijden en tijdsprongen die per respondent genoteerd zijn. Er is in de teksten van respondenten niets gewijzigd; ook niet op het gebied van spelling en interpunctie.

Anders dan bij de responsanalyse, is hier geen kwantitatieve maar een kwalitatieve methode gehanteerd. Dat wil zeggen dat ik niet heb geteld welk gebruik van imperfectum of perfectum het vaakst voorkomt. In plaats daarvan heb ik aan de hand van het hierboven omschreven overzicht verschillende groepen van teksten kunnen maken. Het gedeelte over de resultaten bestaat dan ook uit een bespreking van verschillende voorbeelden uit het corpus en een analyse van het specifieke werkwoordstijdengebruik dat daar te zien is. Aan de hand van deze analyse kan ik conclusies trekken over algemene tendensen in het gebruik van perfectum en imperfectum, maar verder onderzoek is nodig voordat deze conclusies met zekerheid bevestigd kunnen worden.

12. Corpusanalyse: resultaten

12.1 Inleiding

Het overzicht waarbij alle zinnen gecodeerd waren naar werkwoordstijd, leverde direct een duidelijke conclusie op: het imperfectum is de 'standaard' tijd wanneer iemand iets vertelt over wat er gebeurd is. In totaal waren er 1061 zinnen in het imperfectum en 461 in het perfectum. De overige 518 zinnen hadden een andere werkwoordstijd of hadden geen werkwoord.

Het nuttig om de verhalen in te delen in groepen waarbij zowel gekeken wordt naar wat de standaard werkwoordstijd is die iemand gebruikt, als naar het aantal voorkomens van het 'afwijkende' perfectum. In tabel 6 is te zien hoe de verdeling is van het aantal verhalen over categorieën gebaseerd op twee factoren: de overheersende werkwoordstijd en het aantal perfectum in het verhaal. In de tweede tabel van bijlage B.2 is te zien welke respondenten in welke categorie horen.

TABEL 6. VERHALEN INGEDEELD IN CATEGORIEËN

	impf overheerst	meer impf dan perf	gelijk	meer perf dan impf	perf overheerst	totaal
0 perf	15	3	0	0	0	18
1 perf	19	5	0	0	0	24
2 perf	12	5	3	1	0	21
3 perf	7	4	0	0	0	11
4 perf	9	4	3	3	0	19
5+ perf	6	6	1	18	11	42
totaal	68	27	7	22	11	135

Om als 'overheersend' geïdentificeerd te worden, moest het imperfectum vaker voorkomen dan het perfectum en de overige werkwoordstijden samen. Was dit niet het geval, maar was het aantal imperfectum toch hoger dan het aantal perfectum, dan kwam de zin in de categorie 'meer imperfectum dan perfectum'. Hetzelfde gold voor het perfectum als meer of overheersend ten opzichte van het imperfectum. Wanneer de aantallen gelijk waren werd een verhaal, ongeacht het aantal overige werkwoordstijden, bij de categorie 'gelijk' ingedeeld.

Bijvoorbeeld: een verhaal met 6 keer een imperfectum, 5 keer een perfectum en 0 keer overig, valt onder de categorie in de linker kolom. Zou dit verhaal wel één zin in de categorie 'overig' gehad hebben, dan behoort het verhaal in de categorie 'meer imperfectum dan perfectum'. Er is

bij deze indeling niet gelet op het totaal aantal zinnen binnen een verhaal of op de grootte van het verschil. De tabel geeft dan ook een indicatie van de verschillende groepen waarin verhalen vallen, maar de grens tussen een overheersend perfectum of een perfectum dat vaker voorkomt dan een imperfectum is dun.

Op basis van deze indeling in groepen, kan vervolgens gekeken worden naar wat voor soort gebruik van het imperfectum en het perfectum per groep voorkomt en of hier overeenkomsten in te ontdekken zijn. In paragraaf 12.2 bespreek ik verhalen die voornamelijk geschreven zijn in de 'standaard' verteltijd imperfectum, maar die ook een aantal perfecta bevatten. De paragraaf gaat in op hoe in dit soort verhalen het perfectum gebruikt wordt. Paragraaf 12.3 gaat dieper in op de groep verhalen waar juist voornamelijk het perfectum gebruikt wordt. Vervolgens kijk ik in paragraaf 12.4 naar verhalen die geen enkel perfectum bevatten. Ten slotte gaat paragraaf 12.5 over perfecta waar een infinitief gebruikt wordt in plaats van een voltooid deelwoord. Deze categorie is voor de rest van dit hoofdstuk meegeteld in de werkwoordstijdencategorie 'overig'.

12.2 Werkwoordgebruik wanneer het imperfectum overheerst

Om te zien hoe het perfectum gebruikt werd door respondenten die over het algemeen vooral in het imperfectum schreven, heb ik twee verschillende soorten verhalen bekeken. Ten eerste heb ik gekeken naar verhalen waarin minstens drie perfecta direct na elkaar gebruikt werden. Ten tweede heb ik verhalen genomen waar de perfecta juist los voorkwamen tussen de imperfecta.

Er waren in totaal zes verhalen waarin drie of meer perfecta achter elkaar voorkwamen in een verhaal uit de categorie 'imperfectum overheerst' of 'imperfectum komt vaker voor'. In tabel 7 is te zien hoe de verdeling van de verschillende werkwoordstijden was.¹⁸ Alle verhalen behalve de laatste (respondent 128) vielen in de categorie 'imperfectum overheerst'.

TABEL 7. VERDELING VAN DE WERKWOORDSTIJDEN BINNEN DE VERHALEN

respondent	x impf	x perf	x overig	totaal
1	11	4	6	21
41	15	4	4	23
43	16	7	3	26
83	14	5	2	21
103	19	4	6	29
128	8	6	3	17

Opvallend is het totale aantal zinnen, dat bij ieder van deze verhalen hoger ligt dan het gemiddelde van 15 zinnen per verhaal. Maar waar het hier vooral om gaat, is de manier waarop in deze verhalen het perfectum werd gebruikt.

¹⁸ De eerste tabel van bijlage B.2 geeft deze indeling voor alle respondenten.

Er bleken duidelijke overeenkomsten te zijn. In alle gevallen werd het perfectum gebruikt om grote stappen te maken in het verhaal: bezigheden werden in een opsomming samengevat en er werd niet meer dieper op deze bezigheden ingegaan. Wel was er een nuanceverschil: de opsomming ging ofwel over verschillende bezigheden die binnen één overkoepelende gebeurtenis plaatsvonden ofwel over meerdere gebeurtenissen na elkaar. De verhalen van de respondenten 43 en 83 vielen binnen de eerste groep. Hier uit beide verhalen een fragment:¹⁹

43

We hebben eerst bij mij thuis thee **gedronken**, meloen **gegeten** en **bijgekletst**, waarna we rond half 8 richting het plein bij de Pieterskerk **liepen**. Het **was** erg druk op het plein en het **rook** er naar barbeque en pannenkoeken. We **kwamen** onderweg nog een paar Spanjaarden tegen [...] maar zij **gingen** na een paar minuten weer hun eigen weg. Na deze ontmoeting **liepen** we een rondje over het plein.

83

Zaterdag **had** ik en vrijgezellenfeest van een vriendin die in juni gaat trouwen. Ze had niets verwacht! Er **waren** elf meiden en het **was** supergezellig. We hebben **gelasergamed**, spelletjes **gespeeld** en een naakte man **getekend**.

In beide fragmenten is goed te zien hoe perfectum en imperfectum verschillend gebruikt worden. Het perfectum is een opsomming van bezigheden, waarbij de persoonsvorm *hebben* in beide verhalen maar één keer voorafgaat aan drie voltooidde deelwoorden. Bij respondent 43 is goed te zien hoe de opsomming van wat er *eerst bij mij thuis* gebeurde, wordt gevolgd door een specifiekere omschrijving van wat er daarna gebeurde. Het imperfectum wordt daarbij gebruikt voor een situatiebeschrijving, maar ook voor een uitgebreidere beschrijving van verschillende gebeurtenissen rond de Pieterskerk. Respondent 83 gebruikt het imperfectum ook zowel voor gebeurtenissen als voor een situatie-omschrijving, hoewel in bovenstaand citaat vooral de situatie-omschrijving te zien is.

De andere mogelijkheid was dat het perfectum een soort samenvatting gaf van meerdere op elkaar volgende gebeurtenissen, vaak aan het einde van de dag:

1

Toen ik om 22:00 thuis kwam heb ik nog even **avondgegeten**, wat tv **gekeken**, en toen naar bed **gegaan**. Zaterdagochtend stond ik vroeg op, om om half 9 in tram 1 te stappen richting Scheveningen.

¹⁹ Bij het citeren van fragmenten zijn de voltooidde deelwoorden die bij een perfectum horen vet gemaakt en de persoonsvormen in het imperfectum vet en cursief. Eventuele opvallende voorkomens van andere werkwoordstijden zijn cursief gemaakt, maar over het algemeen zijn andere werkwoordstijden niet apart aangegeven.

103

In de trein *was* het best gezellig; mensen *kletsten* met elkaar en de conducteur *was* ook van de partij. [...] en thuis *gekomen* nog een hapje *gegeten*, de honden *gevoerd*, nieuws op tv. *gekeken* en lekker onder de wol *gekropen*.

Het citaat van respondent 1 volgt na een beschrijving van het verloop van de vrijdag, waarna de avondbezigheden kort met drie perfecta worden samengevat. Het verhaal gaat daarna verder met een uitvoerige omschrijving van de zaterdag, waarbij nog maar één keer een perfectum voorkomt, die ook samenvattend gebruikt wordt: 'De rest van die zaterdag heb ik gewerkt in het Zuiderstrandtheater in Scheveningen.' Van respondent 103 is het einde van het verhaal geciteerd. Na een uitvoerige beschrijving van het weekend, bestaande uit meerdere anekdotes in het imperfectum met een aantal reflecterende opmerkingen in het presens tussendoor, besluit deze respondent het verhaal met een samenvatting van de avond in het perfectum.

Meerdere perfecta achter elkaar zijn dus goed geschikt om een opsommende samenvatting van bezigheden of gebeurtenissen te geven. Maar er waren ook teksten waarin het perfectum een aantal keren los voorkwam tussen een tekst in het imperfectum door. Hoe was het gebruik op die plekken?

Wanneer er maar één perfectum in het hele verhaal voorkwam, dan waren er diverse mogelijkheden. Het perfectum werd dan gebruikt als resultaat, reflectie, samenvattende openingszin/afsluitzin of om een nieuwe gebeurtenis te beginnen na een sprong in de tijd. Bij respondent 125 was het perfectum bijvoorbeeld duidelijk een samenvattende openingszin:

125

Afgelopen weekend heb ik een toneelstuk *gezien* dat *ging* over de tijd. En hoe de tijd verloopt en het een onvermijdelijk iets is. Het *was* een erg diepzinnig en filosofisch stuk, dat je *deed* nadenken over hoe je, je eigen tijd besteed.

Na de eerste zin volgt alleen nog maar informatie in het imperfectum en presens, die gedetailleerder ingaat op de inhoud van het toneelstuk.

Er waren ook gevallen waar het perfectum meer in de loop van de gebeurtenissen voorkwam. Daar werd het perfectum dan vooral gebruikt om nog even kort een andere bezigheid te noemen waarop verder niet dieper ingegaan wordt, vaak aangekondigd met het woord *ook*. Voorbeelden zijn respondent 15 en 26:

15

Op zaterdag ga ik meestal het graf bezoeken van mijn overleden vrouw. Het weer *was* niet denderend dus *ging* ik maar met de auto. Mijn broer tref ik daar ook. Zijn partner ligt vlakbij mijn vrouw begraven. Zo troosten we elkaar terwijl we onze dierbaren gedenken. *Ook* heb ik 's-middags een uurtje *gewandeld*.

De dag erna *waren* opa en oma 60 jaar *getrouwd*. Dit **werd** gevierd met een boottocht over de leide wateren. [...] *Ook* hebben we een hippe rap **opgevoerd**.

Verder waren er verhalen waar meerdere perfecta gebruikt werden, niet na elkaar. Ook hier waren verschillende gebruiksmogelijkheden te constateren, maar er was niet altijd een eenduidige functie voor het perfectum te onderscheiden. Bij respondent 72 was dit wel duidelijk het geval. Deze respondent gebruikte het perfectum consequent om gebeurtenissen weer te geven als resultaten van andere gebeurtenissen. In onderstaand citaat zijn alle perfecta te zien die deze respondent gebruikt heeft. De weggelaten gedeelten stonden allemaal in het imperfectum of in het presens:

72

Zondag **regende** het de hele dag, maar het **was** gelukkig niet koud. *Daarom* ben ik uiteindelijk toch aan het eind van de middag, in de druilerige regen, naar buiten **gegaan** om vijf kilometer te rennen. [...] Innerlijk vloekend [...] heb ik toen vriendelijk het gezin de juiste weg **gewezen**, *omdat* het absoluut niet netjes was geweest om op dat moment door te rennen. [...] Maar door de korte pauze **kon** ik des te energiever aan het tweede deel van mijn loopronde beginnen, *waardoor* ik toch nog met een nette tijd de 5 km heb **uitgelopen**.

12.3 Verhalen waarin voornamelijk het perfectum gebruikt wordt

In tabel 6 in paragraaf 12.1 is te zien dat er elf respondenten waren die overwegend in het perfectum hun verhaal deden. In tabel 8 is te zien hoe bij deze respondenten de verdeling was van de verschillende werkwoordstijden over het totaal aantal zinnen. Aan deze tabel is een extra kolom toegevoegd, waarin aangegeven staat hoeveel tijdsprongen er gemaakt worden binnen een verhaal. Tijdsprongen worden gekenmerkt door een overstap naar de volgende dag of door tijdsbepalingen zoals *daarna*, *in de avond* enzovoorts.

TABEL 8. VERDELING VAN DE WERKWOORDSTIJDEN BINNEN DE VERHALEN

respondent	x impf	x perf	x overig	totaal	tijdsprongen
17	1	6	4	11	2
24	3	7	2	12	1
51	2	7	4	13	4
59	2	11	0	13	9
99	5	7	1	13	3
124	2	12	6	20	5
135	2	6	0	8	2
141	3	7	2	12	2
142	2	11	4	17	10
143	5	9	0	14	4
145	5	8	1	14	2

Opmerkelijk is dat het aantal zinnen in totaal hier bij de meeste respondenten lager is dan bij de zes verhalen die in tabel 7 (12.2) te zien zijn waarbij het imperfectum overheerst. Een directe gedachte is dan: mensen die het perfectum gebruiken, zijn korter van stof en vertellen minder details. Zou het inderdaad zo zijn dat deze respondenten hun verhalen geschreven hebben onder het mom van 'grote stappen, gauw thuis'?

Dat blijkt inderdaad over het algemeen het geval, hoewel niet altijd. De grens tussen samenvattend vertellen en gedetailleerd vertellen blijkt daarbij niet altijd gemakkelijk te trekken. Laten we twee voorbeelden bekijken van respondenten die het vaakst van alle respondenten een perfectum gebruikt hebben:

59

Van het weekend heb ik huiswerk **gemaakt**. Het huis **opgeruimd**. Samen met mijn moeder naar het winkelcentrum **geweest**. We hebben daar ondergoed **gekocht** en we zijn even de action in **geweest**. Daar hebben we knutsel spullen **gehaald** en shampoo.

124

Eerst **ging** ik boodschappen doen, eten **gehaald**, De kranten **gelezen** en wat **geoeffend** voor de koorrepetitie op dinsdag. Daarna naar het centrum van Delft **gegaan** en wat **rondgesnuffeld** op de curiosamarkt. \Er **was** niets interessants bij. Enkele telefoontjes **gehad** en post **nagekeken**. Het balkon *is* weer schoon. Verder nog wat **gelezen**.

Respondent 124 vertelt haast in telegramstijl hoe het weekend eruit heeft gezien. Bij ieder perfectum ontbreekt de persoonsvorm en zelfs opmerkingen in perfectum of presens zijn erg kort. Dit is een typisch geval van een samenvattende opsomming zoals in de vorige paragraaf waar de perfecta elkaar opvolgden.

Respondent 59 gaat echter wel dieper in op één bepaalde gebeurtenis, naar het winkelcentrum gaan, waarbinnen verschillende dingen plaatsvonden. Er worden echter geen echte details gegeven, geen omschrijvingen van hoe de situatie verder was. In tabel 8 is ook te zien dat er in dit verhaal negen tijdsprongen geconstateerd zijn, wat een relatief hoog aantal is. Dit verhaal is dus eigenlijk een grensvoorbeeld, waarbij lastig is vast te stellen hoe het perfectum nu precies gebruikt wordt. Je zou bijvoorbeeld ook kunnen stellen dat de dingen die *gekocht* en *gehaald* werden als een soort 'resultaat' van het winkelen gezien kunnen worden en op die manier het gebruik van het perfectum verklaren.

Het opsommen van meerdere bezigheden bij één gebeurtenis, kwam ook bij deze groep weleens voor. Een voorbeeld is respondent 24, die het volgende vertelt over een samenzijn met vrienden:

Ze **hebben** foto's **laten zien** van de reis naar Florida en de Bahamas. Martijn en Tim hebben een gesprek **gehad** over iets technisch voor Martijns Bachelor Eind Project. We hebben rond het vuur **gezeten**, maar mijn shirt **bleek** achteraf niet te zijn gaan stinken omdat ik een trui van Pauline had geleend. We hebben lekkere biertjes **bedronken** en over achtbanen **gepraat**.

Het samenzijn is hier de overkoepelende 'gebeurtenis' waarbinnen meerdere bezigheden plaatsvinden. Het foto's kijken en rond het vuur zitten vielen misschien niet samen, maar het lijkt erop dat het bier drinken en praten wel plaatsvond rond het vuur.

Tot slot laat respondent 99 zien dat er ook bij deze groep verhalen een duidelijk onderscheid tussen perfectum en imperfectum gevonden kan worden. Na een opsomming van verschillende bezigheden in het perfectum, volgt een gedetailleerdere beschrijving van één moment in het weekend, waarna de laatste weekendgebeurtenissen worden samengevat, opnieuw in het perfectum:

99

[...] Overdag heb ik boodschappen **gedaan** en het huis **schoongemaakt**. 's Avonds *was* er een jaarlijks straatfeest. Gelukkig *was* het die dag droog. Alle bezoekers **brachten** wat etenswaren en drank mee. Het vlees **werd** gebraden op de BBQ. Er **waren** ook bewoners van een straat verderop uitgenodigd. [...] Zondag heb ik muziek **gestudeerd** voor komende concerten in juni en juli. Zondag avond heb ik met een groep mensen klaverjassen **gespeeld**.

12.4 Verhalen waarin alleen het imperfectum gebruikt wordt

Er waren vijftien verhalen waarin geen enkel perfectum voorkwam en waarin het imperfectum het meest gebruikt werd. In een paar gevallen werd er daarnaast veel presens gebruikt. Deze verhalen weglatend, bleven er elf verhalen over (zie tabel 9 hieronder).

TABEL 9. VERDELING VAN DE WERKWOORDSTIJDEN BINNEN DE VERHALEN

respondent	x impf	x perf	x overig	totaal	tijdsprongen
10	13	0	1	14	0
53	11	0	0	11	0
66	15	0	1	16	0
119	17	0	2	19	0
152	12	0	1	13	0
106	13	0	1	14	1
157	10	0	2	12	1
12	14	0	1	15	3
57	11	0	0	11	3
136	22	0	1	23	3
85	10	0	1	11	5

Het valt hier op dat het aantal tijdsprongen over het algemeen lager is dan bij de respondenten die in 12.3 besproken werden (tabel 8). Vijf van de zes verhalen zonder tijdsprongen betroffen anekdotes. Een voorbeeld is de volgende anekdote:

10

Dit weekend **werkte** ik op de Pop-up market in Dordrecht. [...] Één vrouw **bestelde** een espresso, want dat **vond** ze lekker sterk **zei** ze. Toen ik haar het bekertje koffie **gaf**, **was** ze verbaasd over 'het kleine bakkie'. Ze **nam** een slok en **zei** "Zo, dat is sterk, ik ben meteen wakker.". Ze **vond** het niet lekker, waarop ik haar **vroeg** of ik er een Americano van **moest** maken. Dat **leek** haar een goed idee.

Respondent 119, de enige zonder tijdsprongen die géén anekdote bevat, gaf een volledige omschrijving van een Grieks eiland, inclusief kleuren en sferen. Gebeurtenissen ontbreken in dit verhaal volledig. Dit is een klein gedeelte uit het verhaal:

199

De zee **had** er onwaarschijnlijk veel kleuren blauw en de kust **varieerde** van bosachtig tot steile rotsen in de kleuren wit, grijs en roodachtig. Er **bloiede** verschillende soorten kruiden die heerlijk roken. Het eiland **had** voor mij een speciale sfeer waar ik erg van **genoot**. Vooral het zonlicht wat door de takken van de lijfbomen gefilterd **werd was** sprookjesachtig mooi.

Het imperfectum als geschikte tijd voor anekdotes en omschrijvingen dus. Maar ook voor lange, gedetailleerde verhalen waar wél tijdsprongen in gemaakt worden. Respondent 136 gaf een uitvoerige beschrijving van een bedrijfuitje. Het verhaal is volledig in het imperfectum geschreven, met slechts één werkwoordloze zin waarin op het gebeuren gereflecteerd wordt. Wel kan ook hier gesteld worden dat er uiteindelijk maar één gebeurtenis omschreven wordt, waarbinnen meerdere bezigheden vielen. Ieder spel werd uitgebreider omschreven, maar onderstaande geeft een impressie van het gehele verhaal:

136

Het uitje **vond** plaats in Hoek van Holland. [...] Het eerste spelletje **was** memory. Ons team **was** natuurlijk geniaal en **won** met grote voorsprong. Daarna **moesten** we met drie stammen een soort 'a' maken door de stammen met touw vast te binden. [...] Met dit spel **werden** we tweede. Geen slechte prestatie. [...] Al met al **was** dit een hele leuke ervaring.

Er waren echter ook wel respondenten die het imperfectum op een meer 'perfectum-achtige wijze' gebruikten, waarin meer samenvattend verteld werd. Een voorbeeld is respondent 85. Na eenzelfde soort omschrijving van het verloop van de zaterdag, verhaalt deze respondent de zondag als volgt:

85

Op zondag **ging** ik naar de kerk in een vlaag van verstandsverbijstering. Daarna **was** er een feestje met lunch en taart. Toen **moest** ik weer aan mijn huiswerk. Gelukkig **regende** het de hele dag.

12.5 Bijzonder perfectum?

Zoals al eerder gezegd, zaten er in het corpus ook werkwoordstijden die een specifiek type van het perfectum zijn, namelijk werkwoordstijden met naast de persoonsvorm niet één werkwoord, maar meerdere. Dit zijn dan infinitieven in plaats van voltooide deelwoorden.

De ANS bespreekt hoe deze werkwoordstijd gevormd wordt (Haeseryn et al. 1997, 80-82), maar laat buiten beschouwing wat de gebruiksmogelijkheden van deze specifieke vorm van het perfectum precies zijn. Ook in mijn literatuurstudie is hier geen aandacht aan besteed. Omdat ik vermoed dat de gebruiksmogelijkheden afwijken van die van het 'gewone' perfectum, heb ik besloten deze vormen niet mee te nemen in mijn onderzoek. Toch wil ik hier kort op deze tijden ingaan.

In de 135 verhalen waaruit mijn corpus bestaat, ben ik in totaal 35 werkwoordstijden tegengekomen met als persoonsvorm *hebben* of *zijn* gevolgd door twee infinitieven. Het ging 17 keer om de constructie *ik ben/wij zijn gaan x-en* en 4 keer om deze constructie met het werkwoord *blijven*. Voorbeelden zijn:

37

In plaats van te werken, **ben** ik daarom op zondag ook **gaan sporten**

102

Tevreden over het resultaat **ben** ik een lekker kopje koffie **gaan zetten**.

104

Daarna **zijn** onze vrienden gezellig **blijven eten**.

Bij 11 zinnen werd het werkwoord *hebben* gebruikt. Daar was meer variatie aangaande de infinitief, zoals *heb moeten lachen*, *heb zitten Skypen*, *heb staan kletsen*.

Kenmerkend voor de betekenis van deze werkwoordsvormen, is de nadruk op het bezig zijn. Bij de constructie *ben gaan* ligt de nadruk op het begin van een bezigheid en bij de andere gevallen meer op het moment dat de bezigheid gaande is. Hiermee lijkt de vorm wat betekenis betreft te zweven tussen de geconstateerde functies van het perfectum en die van het imperfectum.

Zoals gezegd besteedt de ANS geen aandacht aan specifieke gebruiksmogelijkheden voor deze werkwoordstijd en heeft mijn literatuuronderzoek geen hypothesen opgeleverd die specifiek op deze werkwoordstijd gericht zijn. Wel hebben Onrust, Verhagen en Doeve (1993, 75) opgemerkt dat het voltooid deelwoord een belangrijke rol speelt voor de specifieke functie van het perfectum (zie 4.4). Ik kan hier daarom geen verdere conclusies trekken over deze specifieke vorm van het perfectum, daarvoor is meer onderzoek nodig. Het is alleen belangrijk om te constateren dat deze vorm gebruikt wordt in dit soort vertelvormen en daarom denk ik dat er in een nieuwe versie van de ANS in het gedeelte over de functies van de werkwoordstijden aandacht besteed moet worden aan deze specifieke vorm van het perfectum.

13. Corpusanalyse: conclusie

Aangezien dit corpusonderzoek primair verkennend was, moeten de conclusies die hier getrokken worden vooral gezien worden als hypothesen voor vervolgonderzoek. Uitgebreidere analyses van dit corpus zijn goed mogelijk, maar de omvang van dit onderzoek liet dat helaas niet toe.

Een aantal interessante dingen zijn uit deze analyse naar voren gekomen. Ten eerste is het duidelijk dat het imperfectum de standaard werkwoordstijd is waarin mensen hun belevenissen vertellen. Dat de verhalen waarin voornamelijk het presens gebruikt wordt uit dit corpus zijn weggelaten, doet hier niets aan af: deze verhalen waren anders van aard en beschreven geen gebeurtenissen en belevenissen maar algemene situaties.

Het imperfectum is daarnaast goed geschikt voor het vertellen van anekdotes, voor het neerzetten van een sfeerbeeld door middel van een situatie-omschrijving en voor het geven van details. Wanneer imperfectum en perfectum beide gebruikt worden, wordt het perfectum doorgaans ingezet om een samenvattende opsomming te geven van onderdelen uit het verhaal waar niet dieper op ingegaan wordt. Wie voornamelijk in het perfectum schreef, hanteerde doorgaans ook zo'n opsommende vertelstijl, maar een enkele keer werd het perfectum ook gebruikt om 'gewoon' een verhaal te vertellen. Een absoluut strikte scheiding tussen het imperfectum en het perfectum valt dan ook niet te trekken.

Uit het literatuuronderzoek kwam naar voren dat het perfectum eerder gebruikt wordt voor 'voorgond' (actueel) en het imperfectum meer voor 'achtergrond' (disactueel). Dit heb ik niet kunnen onderzoeken, omdat deze methode zich niet goed leende voor een dergelijke analyse. Wel kan ik er vraagtekens bij stellen: wanneer het imperfectum gebruikt wordt voor details, wil dat niet zeggen dat deze details gezien worden als 'achtergrond'. Het feit dat ze genoemd worden en dus de moeite waard zijn, toont wellicht eerder aan dat gebeurtenissen die in het imperfectum en uitgebreid beschreven worden, door de verteller als belangrijker geacht worden dan de gebeurtenissen die in het perfectum worden samengevat. Of dit daadwerkelijk zo is, kan echter niet gemakkelijk worden vastgesteld.

14. Adviezen voor herschrijving van de ANS

14.1 Inleiding

In de afgelopen hoofdstukken heb ik telkens conclusies getrokken. In dit hoofdstuk bespreek ik wat die conclusies concreet opleveren voor herschrijving van de ANS. In hoofdstuk 6, ter afsluiting van het literatuuronderzoek, gaf ik de volgende karakterisering voor het imperfectum en het perfectum:

imperfectum: geeft aan dat we te maken hebben met een gebeuren in het verleden of in een niet-werkelijkheid; vertellende tijd; focus op de werking; dis-actueel (achtergrond); wat toen?

perfectum: geeft geen informatie met betrekking tot de plaats op de tijdlijn; betogende tijd; focus op het resultaat; actueel (voorgond); wat nu?

Wat is er naar aanleiding van het empirisch onderzoek overgebleven van deze karakterisering?

Wat het eerste punt betreft, heeft mijn eigen onderzoek geen extra informatie kunnen bieden. Dit onderscheid met betrekking tot de plaats op de tijdlijn, wordt nader besproken in paragraaf 14.2, waar ik conclusies uit mijn literatuuronderzoek met betrekking tot de hoofdfuncties van de werkwoordstijden presenteer als concrete adviezen. In paragraaf 14.3 bespreek ik het onderscheid 'focus op resultaat/werking', waarmee de vragen 'wat nu?' en 'wat toen?' sterk verbonden zijn. In paragraaf 14.4 ga ik in op het onderscheid tussen voorgond en achtergrond. Het vertellende karakter van het imperfectum en het betogende van het perfectum, dat gekenmerkt wordt door respectievelijk informatie als deel van een groter geheel versus informatie als losse feiten, bespreek ik ook in paragraaf 14.4.

De adviezen die hier gegeven worden, gaan alleen over het perfectum dat gevormd wordt met een voltooid deelwoord. Voor de (minder voorkomende) vorm van het perfectum waarbij een infinitief gebruikt wordt, is apart onderzoek nodig naar de specifieke gebruiksmogelijkheden.

Verder is er in dit onderzoek zoals gezegd een experimentele setting gebruikt om de data te verkrijgen. Meer onderzoek naar spontaan alledaags taalgebruik is nodig, waarbij ook genre-overschrijdend onderzoek nuttig is. Het is goed mogelijk dat de gebruiksmogelijkheden van het imperfectum en het perfectum voor informeel taalgebruik verschillen van de mogelijkheden in bijvoorbeeld zakelijke teksten. Toch geeft dit onderzoek een duidelijk beeld van de karakteristieke kenmerken van beide werkwoordstijden.

14.2 De drie hoofdfuncties van de werkwoordstijden herzien

De ANS onderscheidt voor de werkwoordstijden drie functies: de modale functie, de temporele functie en de aspectuele functie (Haeseryn et al. 1997, 114-118). Deze drie functies zijn aan bod gekomen in hoofdstuk 3 en 4 en in hoofdstuk 6 heb ik al kort aangegeven hoe dit gedeelte van de ANS mijns inziens gewijzigd zou moeten worden. Hier nogmaals concreet mijn wijzigingsvoorstellen.

De modale functie en de temporele functie worden samengevoegd tot één functie van het imperfectum (en andere verleden tijden). De tegenwoordige tijden brengen op dit punt geen extra betekenis in de zin en zijn dus neutraal, ofwel 'ongemarkeerd' terwijl de verleden tijden 'gemarkeerd' zijn (zie 3.3). Voor het imperfectum geldt dat de lezer direct weet dat de uiting ofwel geplaatst moet worden in het verleden ofwel in een modale context. Wel heeft het imperfectum een duidelijke (verbale of non-verbale) context nodig waaruit blijkt over welke specifieke tijd er gesproken wordt (zie 5.3). Het idee dat een werkwoordstijd daadwerkelijk uitdrukking geeft aan een specifieke tijd, is onwaar gebleken.

De aspectuele functie blijft behouden, maar met enige nuancering. Deze functie wordt namelijk niet alleen door de werkwoordsvorm in een zin aangebracht: grammaticaal aspect (werkwoordsvorm) en lexicaal aspect (woordbetekenis) spelen beide een rol. De noties 'onvoltooid' en 'voltooid' als benamingen voor de werkwoordsvormen hangen dan ook niet een op een samen met de termen duratief aspect en terminatief aspect. Wel behelst de aspectuele functie een verschil in basisbetekenis tussen de voltooide en de onvoltooide tijden. Deze basisbetekenis moet dus omschreven worden, met de vermelding dat de uiteindelijke betekenis onderhevig is aan lexicale invloeden.

14.3 Focus op werking en focus op resultaat

Voor het imperfectum kan inderdaad vastgesteld worden dat de focus ligt op de 'werking', dus op datgene wat er gebeurde. De responsanalyse heeft laten zien dat vervolgzinnen die een gebeurtenis bevatten die gelijktijdig met of direct volgend op de gebeurtenis uit de beginzin plaatsvonden, significant vaker voorkwamen na een imperfectum dan na een perfectum. Daarnaast toont het corpusonderzoek aan dat het imperfectum ook geschikt is voor anekdotes en situatiebeschrijvingen.

In de ANS wordt gesteld dat een imperfectum gebeurens aangeeft met een 'werking van onbepaalde duur, een gewoonte enz.' (Haeseryn et al. 1997, 122) (zie 5.2). Hierover kan ik naar aanleiding van mijn onderzoek geen concrete uitspraken doen, maar het zou goed zijn om op dit punt onderzoek te doen naar het imperfectum in tegenstelling tot het presens. Verhalen van respondenten die ik uit het corpus weggelaten heb omdat ze te veel presens bevatten, gingen vaak over dit soort werkingen van onbepaalde duur en over gewoontes en algemene

opvattingen. Het lijkt mij dus niet dat de karakterisering die de ANS geeft kenmerkend is voor het imperfectum. In plaats daarvan stel ik een omschrijving voor zoals hierboven gegeven is.

Voor het perfectum is het lastiger om een concreet advies te geven. De focus op een resultaat is niet als conclusie uit mijn empirisch onderzoek naar voren gekomen. Taalgebruikers gebruiken het perfectum niet consequent om resultaten mee aan te duiden, hoewel het wel voorkomt dat ze dit doen. Het is goed mogelijk dat deze karakterisering van het perfectum wel aangetroffen kan worden in meer formeel taalgebruik, zoals in zakelijke teksten. Op dit punt is er dus meer onderzoek nodig.

14.4 Voorgond en achtergrond

Naar aanleiding van mijn literatuuronderzoek stelde ik vast dat een onderscheid tussen voltooid en onvoltooid gemaakt moet worden in termen van voorgond en achtergrond, waarbij voltooide tijden de focus leggen op het belang voor de huidige situatie terwijl onvoltooide tijden eerder achtergrondinformatie geven. In de informele beschrijvingen van weekendbelevissen werd echter geen duidelijk onderscheid gemaakt tussen voorgond en achtergrond.

Het verschil tussen het perfectum (voltooid) en het imperfectum (onvoltooid) bleek naar aanleiding van mijn corpusonderzoek eerder te zijn dat het perfectum de grote lijnen schetst en gebruikt wordt voor een samenvattende opsomming terwijl met het imperfectum gedetailleerde beschrijvingen van zowel gebeurtenissen als situaties gegeven worden. Dit sluit nauw aan bij het onderscheid van het imperfectum als vertellende tijd en het perfectum als betogende tijd.

Ik stel dan ook voor om het perfectum te karakteriseren als een geschikte tijd om samenvattend te vertellen, het imperfectum om gedetailleerd te vertellen. Het perfectum brengt de grote lijnen aan in een verhaal, het imperfectum de details. Of de grote lijnen dan ook belangrijker zijn dan de details, is geheel context-afhankelijk.

Literatuur

- Bakker, D. M. (1974), 'Werkwoordstijden en taalhandeling.' In: *Handelingen van het 33e Nederlands filologencongres*. 169-176. (Repr. in *De macht van het woord. Een selectie uit het taalkundige werk by D. M. Bakker*, 20-28. Amsterdam: VU Uitgeverij, 1988.)
- Balk-Smit Duyzentkunst, F. (1963), *De grammatische functie. Methode van grammaticale analyse, aan het Nederlands gedemonstreerd* (diss.). Groningen: Wolters.
- Balk-Smit Duyzentkunst, F. (2000), *Grammatica van het Nederlands*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Boogaart, R. (1999), *Aspect and Temporal Ordering. A Contrastive Analysis of Dutch and English*. Den Haag: Holland Academic Graphics.
- Broekhuis, H., N. Corver en R. Vos (2015), *Syntax of Dutch. Verbs and Verb Phrases*, Volume 1 & 2. Amsterdam University Press
- Clement, M. (1997), *Josepha Mendels: Taal en tijd*. Doctoral dissertation, University of Amsterdam.
- Comrie, Bernard (1976): *Aspect. An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Daalder, S. en A. Verhagen (1993), 'Dutch Tense and the Analysis of a Literary Text. The Case Of Marga Minco's *De val*'. In: Robert S. Kirsner (ed.), *The Low Countries and Beyond*. Lanham, MD: University Press of America. 139-150.
- Haeseryn, W. et al. (1997), *Algemene Nederlandse spraakkunst*. Groningen/Deurne.
- Jakobson, R. (1971), 'Shifters, categories, and the Russian verb.' In: *Selected Writings by R. Jakobson*, 2, 130-147. Den Haag/Parijs: Mouton.
- Janssen, T.A.J.M. (1989), 'Tempus: interpretatie en betekenis'. In: *De Nieuwe Taalgids* 82, 312, 323-325.
- Koefoed, G. (1984), '...om te ontkomen aan de tijd.' In: G.J. de Haan et al (eds.), *Van periferie naar kern*. Dordrecht: Foris. 141-153.
- Onrust, M., A. Verhagen en R. Doeve (1993), *Formulieren*. Houten/Diemen: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Paardekooper, P.C. (1957), 'De "tijd" als spraakgroep in het ABN'. In: *De Nieuwe Taalgids* 50, 38-45.
- Vendler, Z. (1967). *Linguistics in philosophy*. Ithaca: Cornell University Press.
- Wilson, E. B. (1927), 'Probable inference, the law of succession, and statistical inference'. In: *Journal of the American Statistical Association* 22. 209-212

Bijlagen

A. Responsanalyse

A.1 Uitleg bij de codering van de vervolgzinnen

Alle vervolgzinnen die zijn meegenomen in dit onderzoek, zijn van een codering voorzien. Die codering bestond uit twee delen: de werkwoordstijd en de inhoudscategorie. De volgende codering is gehanteerd:

Werkwoordstijd

0	imperatief
1	geen werkwoord
2	presens
3	futurum
4	imperfectum
5	perfectum
6	plusquamperfectum
7	perfectum met infinitief

Inhoudscategorie

Gebeurtenis	
Gg	tijdens de zin (gelijktijdig)
Gv	na die zin (volgend)
GI	moet nog komen (later)
Gh	direct na de zin; nu (huidig)
Inhoudelijk	
Is	specificatie van iets in de zin
Ir	reflectie op gebeurtenis in zin
Im	motivatie/reden voor gebeurtenis
V	vraag
Resultaat	
Rr	resultaat door inhoud van de zin
Rs	specifiek soort resultaat (per beginzin kan dit anders zijn)

De volledige codering bestond dus uit een getal en een lettercode, die bij iedere zin geplaatst is. Hieronder een voorbeeld van hoe de zinnen gecodeerd zijn voor een gedeelte van de vervolgzinnen na de beginzin *Vanmorgen liep Wendy naar school*:

2Gh	Nu loopt ze naar huis.
4Is	Ze deed er ongeveer 14 minuten over.
4Im	Haar fiets was kapot.
4Gg	Onderweg kwam ze Samir tegen.
4Im	Normaal gaat ze op de fiets, maar deze was kapot.
4Gv	Ze kwam maar net op tijd.
4Im	Haar fiets stond lek.
4Im	want haar achterband was plots lek

Wie geïnteresseerd is in de volledige verzameling van de vervolgzinnen inclusief codering, kan contact opnemen via christa@bouwmans.name of met Dr. G.J. Rutten via g.j.rutten@hum.leidenuniv.nl.

A.2 Resultatentabellen

Onderstaande tabellen tonen telkens het aantal vervolgzinnen dat bij een bepaalde werkwoordstijd of inhoudscategorie hoort. Boven de tabel is aangegeven om welke beginzin het gaat. De beginzin boven de tabel staat telkens in het imperfectum, maar ook de vervolgzinnen op een perfectum zijn in de tabellen te zien. In de rechterkolom is te zien of een verschil statistisch significant is.

1A. Vanmorgen liep Wendy naar school. - werkwoordstijden

	Volgzinnen na een impf		Volgzinnen na een perf		Statistisch significant?
geen werkwoord	0	0.0%	7	6.3%	nee
presens	12	13.0%	32	28.8%	ja
imperfectum	75	81.5%	59	53.2%	ja
perfectum	0	0.0%	12	10.8%	ja
plusquam-perfectum	5	5.4%	1	0.9%	nee

1B. Vanmorgen liep Wendy naar school. - inhoudscategorieën

	Volgzinnen na een impf		Volgzinnen na een perf		Statistisch significant?
Ge	3	3.3%	1	0.9%	nee
Gg	26	28.3%	9	8.1%	ja
Gh	3	3.3%	0	0.0%	nee
Gl	5	5.4%	11	9.9%	nee
Gv	9	9.8%	18	16.2%	nee
Im	17	18.5%	31	27.9%	nee
Ir	9	9.8%	15	13.5%	nee
Is	20	21.7%	21	18.9%	nee
Rr	0	0.0%	5	4.5%	nee

2A. Iris en Amir bakten samen een taart. - werkwoordstijden

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
geen werkwoord	4	4.4%	13	11.8%	nee
presens	9	10.0%	29	26.4%	ja
futurum	0	0.0%	2	1.8%	nee
imperfectum	63	70.0%	33	30.0%	ja
perfectum	11	12.2%	30	27.3%	nee
plusquam- perfectum	3	3.3%	3	2.7%	nee

2B. Iris en Amir bakten samen een taart. - inhoudscategorieën

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
Ge	0	0.0%	1	0.9%	nee
Gg	8	8.9%	5	4.5%	nee
Gh	3	3.3%	10	9.1%	nee
Gv	29	32.2%	27	24.5%	nee
Im	11	12.2%	14	12.7%	nee
Ir	11	12.2%	10	9.1%	nee
Is	6	6.7%	10	9.1%	nee
Rr	6	6.7%	7	6.4%	nee
Rs	16	17.8%	24	21.8%	nee
V	0	0.0%	2	1.8%	nee

3A. De vaas viel op de grond. - werkwoordstijden

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
geen werkwoord	12	10.8%	4	4.3%	nee
presens	21	18.9%	50	54.3%	ja
futurum	0	0.0%	1	1.1%	nee
imperfectum	67	60.4%	24	26.1%	ja
perfectum	8	7.2%	10	10.9%	nee
plusquam- perfectum	3	2.7%	3	3.3%	nee

3B. De vaas viel op de grond. - inhoudscategorieën

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
Gg	21	18.9%	4	4.3%	ja
Gl	0	0.0%	3	3.3%	nee
Gv	19	17.1%	7	7.6%	nee
Im	1	0.9%	3	3.3%	nee
Ir	18	16.2%	20	21.7%	nee
Is	10	9.0%	3	3.3%	nee
Rr	13	11.7%	19	20.7%	nee
Rs	29	26.1%	32	34.8%	nee
V	0	0.0%	1	1.1%	nee

4A. Zaterdag ging ik naar de markt. - werkwoordstijden

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
geen werkwoord	13	11.7%	1	1.1%	ja
presens	11	9.9%	8	8.7%	nee
imperfectum	53	47.7%	35	38.0%	nee
perfectum	34	30.6%	48	52.2%	ja

4B. Zaterdag ging ik naar de markt. - inhoudscategorieën

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
Gg	15	13.5%	9	9.8%	nee
Gh	3	2.7%	1	1.1%	nee
Gl	1	0.9%	0	0.0%	nee
Gs	56	50.5%	55	59.8%	nee
Gv	5	4.5%	1	1.1%	nee
Im	10	9.0%	5	5.4%	nee
Ir	5	4.5%	9	9.8%	nee
Is	16	14.4%	12	13.0%	nee

5A. Ik hoorde een vreemd geluid. - werkwoordstijden

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
imperatief	0	0.0%	1	0.9%	nee
geen werkwoord	2	2.2%	10	9.1%	nee
presens	4	4.3%	31	28.2%	ja
futurum	0	0.0%	1	0.9%	nee
imperfectum	80	87.0%	59	53.6%	ja
perfectum	1	1.1%	3	2.7%	nee
plusquam- perfectum	2	2.2%	0	0.0%	nee
perfectum met infinitief	3	3.3%	5	4.5%	nee

5B. Ik hoorde een vreemd geluid. - inhoudscategorieën

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
Gg	13	14.1%	8	7.3%	nee
Gv	33	35.9%	28	25.5%	nee
Ir	6	6.5%	11	10.0%	nee
Is	13	14.1%	25	22.7%	nee
Rr	23	25.0%	19	17.3%	nee
V	4	4.3%	19	17.3%	ja
Gg	13	14.1%	8	7.3%	nee

6A. De wekker ging vanmorgen al erg vroeg. - werkwoordstijden

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
imperatief	1	0.9%	0	0.0%	nee
geen werkwoord	7	6.3%	0	0.0%	nee
presens	26	23.4%	40	43.5%	ja
futurum	1	0.9%	0	0.0%	nee
imperfectum	60	54.1%	40	43.5%	nee
perfectum	10	9.0%	9	9.8%	nee
plusquam- perfectum	6	5.4%	1	1.1%	nee
perfectum met infinitief	0	0.0%	2	2.2%	nee

6B. De wekker ging vanmorgen al erg vroeg. - inhoudscategorieën

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
Gg	24	21.6%	9	9.8%	nee
Gh	1	0.9%	0	0.0%	nee
Gl	6	5.4%	4	4.3%	nee
Gv	3	2.7%	5	5.4%	nee
Im	32	28.8%	26	28.3%	nee
Ir	17	15.3%	16	17.4%	nee
Is	11	9.9%	3	3.3%	nee
Rr	17	15.3%	29	31.5%	ja

7A. Sander fietste vroeger veel. Daardoor... - werkwoordstijden

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
presens	59	64.1%	95	85.6%	ja
futurum	0	0.0%	1	0.9%	nee
imperfectum	24	26.1%	2	1.8%	ja
perfectum	8	8.7%	13	11.7%	nee
plusquam-perfectum	1	1.1%	0	0.0%	nee

7B. Sander fietste vroeger veel. Daardoor... - inhoudscategorieën

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
Gg	21	22.8%	0	0.0%	ja
Gh	50	54.3%	77	69.4%	nee
Gl	0	0.0%	1	0.9%	nee
Rr	21	22.8%	33	29.7%	nee

8A. Vorig jaar ging ik op vakantie. Maar... - werkwoordstijden

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
geen werkwoord	14	12.8%	3	3.3%	nee
presens	54	49.5%	66	72.5%	ja
futurum	0	0.0%	1	1.1%	nee
imperfectum	34	31.2%	17	18.7%	nee
perfectum	5	4.6%	3	3.3%	nee
plusquam-perfectum	2	1.8%	1	1.1%	nee

8B. Vorig jaar ging ik op vakantie. Maar... - inhoudscategorieën

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
Gg	10	9.2%	2	2.2%	nee
Gh	71	65.1%	68	74.7%	nee
Ir	19	17.4%	17	18.7%	nee
Is	9	8.3%	4	4.4%	nee

9A. Julia sliep al. Dus... - werkwoordstijden

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
imperatief	0	0.0%	2	1.8%	nee
presens	2	2.2%	103	92.8%	ja
futurum	1	1.1%	2	1.8%	nee
imperfectum	63	68.5%	2	1.8%	ja
perfectum	13	14.1%	2	1.8%	ja
perfectum met infinitief	13	14.1%	0	0.0%	ja

9B. Julia sliep al. Dus... - inhoudscategorieën

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
Gg	81	88.0%	1	0.9%	ja
Gh	0	0.0%	16	14.4%	ja
Gl	0	0.0%	1	0.9%	nee
Gv	1	1.1%	1	0.9%	nee
Im	1	1.1%	0	0.0%	nee
Ir	1	1.1%	0	0.0%	nee
Rr	8	8.7%	60	54.1%	ja
T	0	0.0%	32	28.8%	ja

10A. Al zijn broers hadden de pokken. Hij... - werkwoordstijden

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
geen werkwoord	15	16.5%	41	37.3%	ja
presens	0	0.0%	15	13.6%	ja
futurum	0	0.0%	6	5.5%	nee
imperfectum	54	59.3%	11	10.0%	ja
perfectum	7	7.7%	33	30.0%	ja
plusquam- perfectum	15	16.5%	4	3.6%	ja

Al zijn broers hadden de pokken. Hij... - inhoudscategorieën

	Vervolgzinnen na een impf		Vervolgzinnen na een perf		Statistisch significant?
Ge	7	7.7%	2	1.8%	nee
Gg	65	71.4%	83	75.5%	nee
Gh	0	0.0%	3	2.7%	nee
Gl	1	1.1%	14	12.7%	ja
Im	0	0.0%	1	0.9%	nee
Ir	13	14.3%	6	5.5%	nee
Rr	5	5.5%	1	0.9%	nee

B. Corpusanalyse

B.1 Uitleg bij de codering van de zinsdelen

Bij het analyseren van de weekendverhalen werd iedere zin voorzien van een getal waarmee de werkwoordstijd werd aangegeven. Het begrip 'zin' is daarbij ruim opgevat: ieder gedeelte van een zin waarin een werkwoordstijd te onderscheiden viel, kreeg een eigen getal. De groep 'perfectum' werd gesplitst in drie soorten. Dit zijn alle getallen die toegekend konden worden:

- 0 imperatief
- 1 geen werkwoord
- 2 presens
- 3 futurum
- 4 imperfectum
- 5 perfectum
 - a) gewoon perfectum
 - b) persoonsvorm ontbreekt (verkorte vorm van het perfectum)
 - c) infinitief in plaats van voltooid deelwoord
- 6 plusquamperfectum

Daarnaast heb ik de plaatsen aangegeven waar een sprong in de tijd gemaakt werd. Een uitroepteken geeft de sprong naar de volgende dag aan, een sterretje geeft aan dat er sprake is van een kleinere tijdsprong. Dit is een voorbeeld van een gecodeerd verhaal (respondent 51):

- 5a Op zaterdag heb ik samen met de jongens boodschappen gedaan.
- 1 Gezellig naar de markt!
- 5a We hebben vis gehaald voor de tussen de middag.
- 2 De oudste is dol op gebakken mosselen.
- ! 5a Op zondag zijn we eerst naar de kerk geweest.
- 4 Er werd een gezinsdienst gehouden.
- * 5a Na de dienst hebben we thuis wat gedronken.

Wie geïnteresseerd is in het volledige corpus van verhalen inclusief codering, kan contact opnemen via christa@bouwmans.name of met Dr. G.J. Rutten via g.j.rutten@hum.leidenuniv.nl.

B.2 Werkwoordstijden in de weekendverhalen

Tabel 1 geeft aan hoe de verdeling van de verschillende werkwoordstijden was per verhaal dat geanalyseerd is. De meest rechterkolom geeft het aantal tijdsprongen aan. In totaal bestaat het corpus uit 135 verhalen. De nummering geeft echter aan om welke respondent het ging en komt dus niet overeen met een lijst van 1 t/m 135. Tabel 2 laat zien hoe de verhalen van de respondenten zijn ingedeeld in groepen.

1. De werkwoordstijden in de weekendverhalen

	imperfectum	perfectum	overig	totaal	tijdsprongen
1	11	4	6	21	4
2	15	1	8	24	3
3	6	3	6	15	1
4	4	6	3	13	4
5	6	7	1	14	3
7	2	5	3	10	6
8	11	4	0	15	5
9	12	1	3	16	0
10	13	0	1	14	0
11	4	5	1	10	3
12	14	0	1	15	3
14	7	5	3	15	3
15	3	1	8	12	2
16	6	4	2	12	5
17	1	6	4	11	2
18	9	2	4	15	2
19	5	3	2	10	2
20	8	6	4	18	8
21	5	0	4	9	3
23	4	4	2	10	2
24	3	7	2	12	1
25	5	2	13	20	0
26	8	1	4	13	3
28	7	1	10	18	0
30	11	2	4	17	4
32	7	1	3	11	3
33	4	6	12	22	3
34	8	6	0	14	5
35	6	3	3	12	0
36	9	1	3	13	0
37	5	6	2	13	6
38	12	4	2	18	1
40	5	6	2	13	6
41	15	4	4	23	4
43	16	7	3	26	5
46	4	1	7	12	2
48	6	6	1	13	3
49	5	9	5	19	6
51	2	7	4	13	4
52	6	2	7	15	3
53	11	0	0	11	0
56	7	4	1	12	6
57	11	0	0	11	3
58	8	2	2	12	3
59	2	11	0	13	9
60	8	3	0	11	0
61	9	1	6	16	2

	imperfectum	perfectum	overig	totaal	tijdsprongen
65	9	1	6	16	4
66	15	0	1	16	0
67	2	2	5	9	1
68	7	4	1	12	3
69	7	3	2	12	2
70	2	2	11	15	1
71	4	4	3	11	4
72	14	3	6	23	4
73	11	2	2	15	3
75	6	2	7	15	2
76	9	0	10	19	1
77	6	4	3	13	2
78	19	1	0	20	8
82	0	2	7	9	0
83	14	5	2	21	6
84	9	3	4	16	1
85	10	0	1	11	5
86	7	5	3	15	4
87	3	8	7	18	5
88	10	1	10	21	3
89	7	2	3	12	1
90	8	2	1	11	1
92	4	4	1	9	1
93	24	1	7	32	0
94	8	1	2	11	2
96	9	2	18	29	0
97	11	5	5	21	4
98	8	9	4	21	5
99	5	7	1	13	3
100	7	1	3	11	3
101	14	1	2	17	2
102	4	1	14	19	3
103	19	4	6	29	3
104	6	8	3	17	9
105	3	4	1	8	3
106	13	0	1	14	1
107	2	2	8	12	2
108	9	1	3	13	8
111	5	0	4	9	1
118	8	1	1	10	2
119	17	0	2	19	0
120	12	1	7	20	0
121	7	4	5	16	5
122	12	1	2	15	4
123	8	1	8	17	7
124	2	12	6	20	5
125	9	1	7	17	0
127	7	3	1	11	1
128	8	6	3	17	4
129	14	6	7	27	12
130	4	5	4	13	6
131	10	2	7	19	2
132	3	7	5	15	1
133	3	4	7	14	3
134	10	3	0	13	1
135	2	6	0	8	2
136	22	0	1	23	3
137	3	8	2	13	5
139	6	0	8	14	1
140	11	1	2	14	0

	imperfectum	perfectum	overig	totaal	tijdsprongen
141	3	7	2	12	2
142	2	11	4	17	10
143	5	9	0	14	4
144	10	2	2	14	2
145	5	8	1	14	2
146	5	7	6	18	3
150	3	8	5	16	5
151	8	5	8	21	5
152	12	0	1	13	0
153	7	2	0	9	0
154	5	7	2	14	1
157	10	0	2	12	1
158	11	2	4	17	1
159	4	3	5	12	2
161	7	6	0	13	2
164	8	4	2	14	0
166	5	0	7	12	1
167	19	3	8	30	4
170	13	2	2	17	2
172	3	4	3	10	1
173	6	2	5	13	0
174	7	1	4	12	1
175	7	4	0	11	2
176	6	4	2	12	3
177	6	2	3	11	0
178	13	0	3	16	1
179	10	0	5	15	0
180	7	9	3	19	0

2. De verhalen ingedeeld in groepen

	impf overheerst	meer impf dan perf	gelijk	meer perf dan impf	perf overheerst	aantallen van verhalen per categorie
0 perf	10, 12, 21, 53, 57, 66, 85, 106, 111, 119, 136, 152, 157, 178, 179 15	139, 166, 76 3				18
1 perf	2, 9, 26, 32, 36, 61, 65, 78, 93, 94, 100, 101, 108, 118, 120, 122, 125, 140, 174 19	28, 46, 88, 102, 123 5				24
2 perf	18, 30, 58, 73, 89, 90, 131, 144, 153, 158, 170, 177 12	25, 52, 75, 96, 173 5	67, 70, 107 3	82 1		21
3 perf	60, 69, 72, 84, 127, 134, 167 7	3, 19, 35, 159 4				11
4 perf	1, 8, 38, 41, 56, 68, 103, 164, 175 9	16, 77, 121, 176 4	23, 71, 92 3	105, 133, 172 3		19
5 of meer perf	34, 43, 83, 97, 129, 161 6	14, 15, 20, 86, 128, 151 6	48 1	4, 5, 7, 11, 33, 37, 40, 49, 87, 98, 104, 130, 132, 137, 146, 150, 154, 180 18	17, 24, 51, 59, 99, 124, 135, 141, 142, 143, 145 11	42
	68	27	7	22	11	135